

श्रीः
श्रीमते रामानुजाय नमः

श्री राम ध्यानम्

अयोध्यानगरे रम्ये रत्न मण्डप मध्यगे ।
स्मरेत् कल्पित तरोर्मूले रत्नसिम्हासने शुभे ।
तन्मध्ये अष्टदलं पद्मं नानारत्नैश्च वेष्टितम् ।
स्मरेन्मध्ये दशरथिं सहस्रादित्य तेजसम् ।
पितुरन्तर्गतं रामं इन्द्रनील मणिप्रभम् ।
कोमलाङ्गं विशालाक्षं विद्युत् वर्णाम्बरावृतम् ।
भानु कोटिप्रतीकाशं किरीटेन विराजितम् ।
रत्नत्रैवेय केयूरं रत्न कुण्डल मण्डितम् ।
रत्न कङ्कण मञ्जीरं कटिसूत्रादलंकृतम् ।
दिव्य रत्न समायुक्तं मुद्रिकाभिरलंकृतम् ।
राघवं द्विभुजं बालं रामं सुरिमतमाननम् ।
तुलसी कुन्दमन्दार पुष्पमालैरलंकृतम् ।
कर्पूराऽगरु करतूरि दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
योगशास्त्रं शोभितरतम् योग संयोगदायकम् ।
सदाभरत सौमित्रि शत्रुघ्नैरुप शोभितम् ।
विद्याधर सुराधीशैः सिद्ध गन्धर्व सेवितैः ।
योगीन्द्र नारदाद्यैश्च रथूयमान महर्निशम् ।
विश्वामित्र वसिष्ठादि मुनिभिः परिसेवितम् ।
सनकादि मुनिश्रेष्ठैः योगविद्यैश्च सेवितम् ।
रामं रघुकुल श्रेष्ठं ध्यायेत् हृदय पङ्कजे ।

- - - -

विनानेङ्कटेशं ननाथो ननाथः सदा वेङ्कटेशं स्मरामि
स्मरामि।

हरे वेङ्कटेश प्रसीद प्रसीद प्रियं वेङ्कटेश प्रयच्छ प्रयवेङ्कटाद्रि

श्रीः

वचनसारे प्रथमो भागः

अर्चक लक्षणमाह

अर्चकरस्य कुलोत्पन्नः भगवन्तं समर्चयेत्।
अर्चको वंशवान् पुत्रः अनाचारोप्यमन्त्रवान्।
तद्धंशज मात्रेण मम कर्मणि अर्हति। (श्रीप्रश्ने)

अर्चकरस्य अलंकरण विधिः

यत्किञ्चिद्भवत् पुष्पं यत्किञ्चिदनुलेपनम्।
अलक्ष्म्याः परिहारायै नित्यं धारयेद्द्विजोत्तम।
अङ्गरागैः गन्ध माल्यैः वस्त्र विचित्रकैः।
रत्नाङ्गुलीयकैः चित्रैः भूषणैः विविधैः शुभैः।
हेम यज्ञोपवीतेन उत्तरीयेण भास्वतः।
दुकूलैः सूक्ष्मवस्त्रैश्च उष्णीषमुखवाससाः।
कटकैर्वलयैश्चैव केयूरैः पट्टबन्धनैः।
वस्त्राभरण माल्यैश्च सर्वाऽलंकार शोभिताः।
अभुक्तो वा सुभुक्तो वा कृत कृत्यच्च पूजकः।
सपवित्र उभौ हस्तौ शुचिर्भूत्वा समाहिताः। (जयोत्तरे)
भट्टाचार्याणां योग्यता विशेषं (१)
चतुर्वेद विदो विप्रान् प्राहुः श्रोत्रिय संज्ञिकः।
दशश्रोत्रिय तुल्यस्तु अर्चकः पञ्चरात्रवित्।

दशाऽर्चकः समःपूर्णः दशपूर्ण समोगुरुः ।
गुरुणां दशभिरतुल्यः भट्टाचार्यरस उच्यते ।(विहगेन्द्रे)

भट्टाचार्याणां योग्यता विशेषं(२)

पाञ्चरात्रञ्च वेदाश्चवेत्तिसः पूर्णसंज्ञिकः ।
योऽधीते वेदवेदाङ्गं पाञ्चरात्रमपि द्विजः ।
अध्यापयति शिष्यांस्तु पाञ्चरात्रमपि श्रुतिः ।
दशपूर्णसमरसोऽयं दीक्षितोगुरुरुच्यते ।
दीक्षितस्य कुलेजातः भट्टाचार्येण दीक्षितः ।
गुरोर्मुखात् त्रयींविद्यां अर्थवत् पाञ्चरात्रकम् ।
प्राप्तः शमदमोपेतःस्तु भट्टारको भवेत् ।
दशभट्टारकसमोवेद वेदाङ्ग पारगः ।
वेदान्तार्थप्रवीणाश्च पाञ्चरात्रार्थ तत्त्ववित् ।
परंपरादीक्षितस्य कुलेजातः समाधिमान् ।
दीक्षामुभयतः प्राप्तः पञ्च कालः क्रियापरः ।
योगशास्त्रप्रवीणश्च ज्ञानवान् मोक्ष चिन्तकः ।
भुवः परिग्रहाद्यावत्प्रतिष्ठान्तं च याक्रियाः ।
असहायेन तांकर्तुं शक्तो मध्ये न रोगवान् ।
स्वतन्त्रो वृद्ध सेवीच रूपवानपि चास्तिकः ।
परैरनिन्दितश्चैव कीर्तिमान् विजितेन्द्रियः ।
मानसाराधने दक्षो मन्त्र शास्त्र विशारदः ।
सिद्ध मन्त्ररसर्व दर्शी भट्टाचार्यः स उच्यते ।(श्रीः)

आचार्य पद निरुक्तिः

आचिनोतीहि शास्त्रार्थान् आचारे स्थापयन्त्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मात् तस्मादाचार्य उच्यते ।(पराशरे)

आचार्यस्य माहात्म्यं

आचार्यं तोषयेद्विद्वान् सर्वकाले हरि प्रिये ।
आचार्यः सुप्रसन्नेतु देवदेवः प्रसीदति ।
वंशे भागवता प्रसूतायेच मानवाः ।
तेषां दीक्षाविधिर्नैव उपदेशेन केवलम् ।
भट्टाचार्यो भवत्येव तदाश्रयेण जगद्गुरुः ।
आचार्यं दृष्टमात्रेण देववत्परि भावयेत् ।
अर्चकरस्य मनस्तुष्टिः देव सन्तुष्टिरेवच ।
अर्चकं क्लेशयित्वा तु तद्ग्रामं नाशनं भवेत् ।
अर्चकरस्य करस्पर्शात् शुद्धिर्भवति जगत्पतिः ।
सन्निधत्ते सदा तत्र हृदयेनाऽष्टाक्षरेणवा । (वि-तिलके)

अमन्त्रमर्चकेन प्रत्यवायः

चलमप्यचलंचेति द्विविधं परिकीर्तितम् ।
अचलं बिम्बमित्युक्तं चलं अर्चकमेववा ।
सर्पं दृष्ट्वा महाकायः कंपतेच मुहुर्मुहुः ।
अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा दूरेभ्येति जनार्दनः । (विष्णु तत्त्वे)

देशिकस्य पद निरुक्तिः

ढकारो देवतारूपः शकारो शास्त्र कोविदः ।
ककारो कर्मनिपुणः देशिकः परिकीर्तितः । (खगप्रश्ने)

अर्चक वाक्य माहात्म्यम्

अर्चकरस्य तु यद्वाक्यं विष्णुवाक्यमितीरितम् ।
तद्वाक्यमन्यथा कृत्वा सदेवः कोपमाप्नुयात् ।
प्रासादं देवदेवरस्य आचार्यं पाञ्च रात्रिकम् ।

दूराद्दर्शन मात्रेण प्रणमेद्दण्डवद्ध्रुवि । (वि-तिलके)

दीक्षितस्य माहात्म्यम्

विष्णोरागम शास्त्रज्ञः पूजने दीक्षितो द्विजः ।
अन्यविप्रैर् अर्चयेद्धा सर्वै देवलकः स्मृतः ।
दीक्षितो यो निजशुद्धः पाञ्चरात्र कृतश्रमः ।
सएव भगवद्रूपं विष्णु पादनलोबिनः ।
पाञ्चरात्रोक्त मार्गेण यो दीक्षा चक्रमण्डले ।
कृत्वा समर्चनं विष्णोः द्विषट्काक्षर विद्यया ।
आराधयेत् सशास्त्रोक्त विधिना देशिकोत्तमः ।
तेषां हृदंबुजे साक्षात् आविरस्ति परःपुमान् ।
तरन्ति विष्णुमायांते (ते)नतरन्तीतरे जनाः । (पाद्मे)

अर्चकस्य कर तीर्थस्य माहात्म्यम्

अर्चकस्य करे तीर्थ भागीरथ्यां समं शुचिः ।
अन्य विप्र करं तीर्थं सुरापान समं भवेत् ।
हरेःप्रसादम् तीर्थं च भक्त्या च तुलसी दलम् ।
अर्चकस्य तु हरतेन दातव्यं सर्वदैवहि ।
कोटिजन्म कृतं पुण्यं विष्णोराराधनं परम् । (अगस्त्ये)

आचार्यस्य वयोः क्रमः

आचार्यो मन्त्र सम्पूर्णः ज्ञान सम्पूर्ण दीक्षितम् ।
गुरुश्च शास्त्र संपूर्णः सर्व संपूर्ण वंशजाः ।
आ षोडशाब्द पर्यन्तं बाल इत्यभिधीयते ।
पञ्च विंशति संपूर्ण वत्सरस्य युवा भवेत् ।
परं समो मध्यमः षष्टिवर्षाऽवसानकम् ।

अत ऊर्ध्वान्तर श्रेष्ठं जीर्णमित्यभिदीयते । (परम संहिता)

तेषां कार्य भेदेन आचार्य भेदाः

नित्यार्चन विधौ बालः उत्सवादा युवा भवेत् ।
रथापने प्रोक्षणं कर्तुं वार्धकः दीक्षितेऽपि च । (परम संहिता)

अर्चकस्य अलंकरण विषये (१)

गन्धैः स्रग्भिरलंकारैः सोत्तरीयंच भूषितैः ।
कर्णभूषण हाराद्यैः कटकैरङ्गुलीयकैः ।
अलाभेत्यङ्गुलीयेनाऽलं कृत्यतु साधकः ।
वदनं नासिका रन्ध्रौ रथगयित्वाऽम्बरेण तु ।
स्वश्वासोपहतश्चैव न भवेच्च यथा द्विजः ।
शुक्ल वासो सुवेषश्च शुक्ल दन्तश्शुचिरमृतः ।
ताम्बूल धार वदनो ललाटे च अक्षतैर्युतः ।
एवमुक्त गुणैर्युक्तः शोधयेत् पुरुषोत्तमम् । (कपिञ्जले)

अर्चकस्य अलंकरण विषये (२)

शुद्ध वस्त्रं उत्तरीयञ्च कौपीनं मुखवाससम् ।
द्वादशं ऊर्ध्वं पुण्ड्रं च हैम यज्ञोपवीतकम् ।
पवित्रं तुलसी पद्मं कुशपाणिरलंकृतम् ।
कटकैर्वलयैश्चैव केयूरैः कटि बन्धनैः ।
रत्नाङ्गुलीयकैश्चित्रैः मुक्ताहार समन्वितैः ।
करतूरिकादि गन्धं च माला पुष्पाणि धारयेत् ।
वासनादि च ताम्बूलं भक्षयेत् शुचिस्मिताः ।
आजानु पादौ प्रक्षाल्य आचम्य च विजितेन्द्रियः ।
आसाद्य द्वार देशे तु देवं साष्टाङ्गमुच्यते । (ब्रह्म संहिता)

पाञ्चरात्रिक अर्चकस्य नामान्तराणि

भागवतः, भट्टारकः, भगवद्धंशजः, मंत्रि, कारि, देशिकः
सात्वतः, एकायनः, एकान्तिकः, वासुदेविकः, पाञ्चरात्रि
कः,

भगवद्धंशजः, भगवन्मयाः, रहस्याम्नायः निष्ठाः, त्रय्यन्
त

ज्ञान संपन्नाः, द्वादशाक्षर तत्त्वज्ञाः, चातुर्व्यूह
विभागवित्। अच्छिद्र पञ्च कालज्ञः। इत्यादयः।

अर्चकस्य वैशेषिकम्

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम्।
तन्मन्त्रं अर्चकाधीनं अर्चको मम देवताः।
उत्तमा पाञ्चरात्ररथाः मध्यमास्तु त्रयी मयाः।
तन्त्रान्तरं तु विज्ञेया अधमा शास्त्र कोविदाः।
सप्तकोटि महामन्त्राः यस्य चिन्तेऽवस्तिष्ठति।
स एव भगवद्द्रूपो अर्चको नात्र संशयः।
अर्चकरसहरिः साक्षात् चल रूपी न संशयः। (ल-तन्त्रे)

अर्चक दर्शनेन फलमाह

दर्शनम्वर्चकरस्यापि हरिभावेन केवलम्।
सर्वसंपत्करं भूयात् सर्वपातक नाशनम्। (परमपुरुषं)

आचार्य पद निरुक्तिः

आकारादागम ज्ञेयः चकारोऽऽचार कोविदः।
यकारो याज्ञिको ज्ञेयः आचार्यः परिकीर्तितः। (परम
पुरुषं)

गुरोः प्राशस्त्यम्

गुरुरेव परं सत्यं गुरुरेव परात्परम् ।
गुरुरेव परो देवः गुरुंचैव परं धनम् ।
एकः प्रसूनां सलिलंच किञ्चित्-
अमन्त्रकं वाऽपि समन्त्रकं वा ।
तमर्चयेद्यो हरिमूर्ध्नि भक्त्या
सवंश कीट्या धृत कीटिपुण्यम् । (पुरुषोत्तमं)

अर्चकाणां वैभवम्- श्रेष्ठतमंच

मोक्षशास्त्रं यथा श्रेष्ठं शास्त्राणां विविधात्मनाम् ।
द्विपदां अर्चकः श्रेष्ठः यथा गौच चतुष्पदाम् ।
लोहानां कनकं श्रेष्ठं रत्नानां कौर-तुभं यथा ।
माता श्रेष्ठं गुरुणांच रात्रौ प्रबोध यद्यथा ।
तत्त्वानां सर्गविन्यासो भवानां च यथोत्तमाः ।
तथोत्तममिमं तन्त्रं तन्त्राणां तत्त्व वादिनाम् ।
भगवान् वासुदेवोऽस्मि विष्णुर्नारायणो गुरुः । (ल- तन्त्रे)

परंपरा दीक्षितस्य वैशेषिकम्

अर्चको वंशवान् पुत्रः अनाचारानमन्त्रवान् ।
यो यजेद्यदि मे प्रीतिः
पूजायान्यन्यसमाह्वयेत् । (वासिष्ठे)

मन्त्रादीनां सामान्यभावध्याने प्रत्यवायः

मन्त्रमक्षर रूपंच शिलारूपञ्च विग्रहम् ।
गुरुमानुषरूपञ्च सामान्यं नैव चिंतयेत् ।
चिंतयेद्यदि मोहेन रौरवं नरकं व्रजेत् । (ईश्वरे)

ईश्वरस्य सान्निध्य अतिशयाः स्थलानिच

तीर्थमध्ये स्वहृत्पद्मे बिम्बे वेध्यास्थलेपिच ।
वह्निगर्भेच निर्धूमे नित्यमस्ति चतुष्टये । (सात्वते)

मन्त्रस्य वैशेषिकत्वं

द्रव्यं शरीरमित्युक्तं क्रियाऽङ्गमिहोच्यते ।
मन्त्रञ्च प्राणमित्युक्तं दिव्यशक्तिमिहोच्यते । (वास्तु शास्त्रे)

अमन्त्रेण पूजनीय अर्चकस्य प्रत्युवायः

व्याघ्रं दृष्ट्वा महारण्ये पुरुषो कम्पयेत् द्विज ।
अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा दूरो याति जनार्दनः ।
अन्त्य कालेच मृत्युञ्च दृष्ट्वा जीवो यथा भवेत् ।
तथा अर्चकं पापिनं दृष्ट्वादूरेऽभ्येति
जनार्दनः । (पराशरे)

अमन्त्रमर्चकेन अकालपूजनेन दोषः

अमन्त्रमर्चनं कुर्यात् दूरे भीतो जनार्दनः ।
छाया मृगपतिं दृष्ट्वा गजवद्भीत कंपितः ।
क्रिया शरीर मित्युक्तं तन्मन्त्रं जीव मुच्यते ।
मन्त्रहीनं क्रिया हीनं तच्छक्त्या निष्फलं भवेत् ।
अमन्त्रमर्चनं कुर्यात् अकालेचापि पूजनम् ।
ग्राम नाशञ्च दुर्भिक्षं राजराष्ट्रो विनश्यति । (परम संहिता)

बिम्ब सान्निध्य अतिशय विषयं

आचार्यो मन्त्र संपूर्णः क्रिया पूर्णस्तु शिल्पिनः ।
दातायो वित्त पूर्णस्तु बिम्ब सान्निध्य कारणम् ।

अर्चकरस्य तपोयोगात् पूजायाश्चाऽतिशयेनच ।
आभिमुख्याश्च बिम्बरस्य तत्र सन्निहितो हरिः । (श्रीः-
पारमे)

अष्टविध नियमाः

अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च सत्यमार्जवमेवच ।
अक्रोधनंऽनसूयाच दमो नित्यमुपै गुणम् ।
अष्टागुणानिच युक्तरस्यात् व्रतेषु नियतेन्द्रियः ।
(मार्कण्डेये)

भगवतः-अर्चक भावनारूप वैशेष्यं (१)

आचार्य शिष्यवन् मन्त्रस्विष्टरे रत्नपनासने ।
जननीव शिशुं रथ्यां सतीव प्रिय नायकम् ।
अलंकारेऽतिथिंचैव भोज्यायां गृहस्तवत् ।
यात्रासनेतु शय्यायां नृपं मन्त्रीव सेवकः ।
प्रार्थनायां मित्रवश्च देवं ध्यायेत पूजकः । (श्रीः)

भगवतः-अर्चक भावनारूप वैशेष्यं (२)

प्रपन्नानां सदासंयग्विष्णोर्दारस्यं चतुर्विधम् ।
पतिभार्यादि संबंधं पितृ पुत्रादिकं तथा ।
स्वामि भृत्यादि संबंधं शिष्याऽऽचार्यादिकं तथा ।
एतच्चतुर्विधं दारस्यं विष्णुः प्रीतिकरं सदा । (पराशरे)

अनर्चक लक्षणमाह

पञ्च संस्कार रहिताः शिखाकौपीन वर्जिताः ।
नित्यकमदि रहितः अनर्चक इति स्मृतः ।

प्रपत्ति रहितरसोऽपि अधमश्च भवेन्मुने ।
अनर्चक द्विजातीनां तीर्थपानं सुरा समम् ।
प्रसादं मांसतुल्यंच चंदनं रुधिरं भवेत् । (पराशरे)

अर्चकेषु देवलकत्व विधिः

परार्थे तिलहोमंच परार्थे रुद्रजापकः ।
सवैदेवलकोनाम सर्वकर्म भहिष्कृतः ।
शिवार्चनंचैव शिवद्विजेन श्रीपाञ्चरात्रार्चनमेवविष्णोः ।
अन्यद्विजानामर्चनमेव कार्यं
चण्डालकोदेवलकंभवन्ति ।

अन्यत्र

प्रस्थतण्डुलमुद्दिश्य योदेवाऽर्चनंचरेत् ।
सवै देवलको नाम ब्रह्मघादिषु गर्हितः । (हीप्रश्ने)

मन्त्रे लिङ्गत्रय भेदाः

ऐहिकाऽऽमुष्मिकं सर्वं मन्त्रेणैव प्रसिद्यति ।
स्त्रीपुंनपुमिति त्रैवं भजन्ते मन्त्र जातयः ।
संस्त्यानमन्त्राःस्वाहान्ताः नमोऽन्तासु नपुंसकाः ।
शेषाःपुरुषमन्त्राःस्युरिति त्रिविधमीरितम् । (पाद्मे)

मन्त्रस्य वैशेषिकत्वं

द्रव्यं शरीरमित्युक्तं क्रियाऽङ्गमिहोच्यते ।
मन्त्रञ्च प्राणसम्युक्तं दिव्यशक्तिमिहोच्यते । (वास्तु
शास्त्रे)

वेद पूर्व आराधनस्य वैशेषिकम्

उत्तमं वेद पूर्वोक्तं मध्यमं मन्त्र पूर्वकम् ।
अधमं तन्त्ररूपंतु आराधन विधिं चरेत् ।

पूजन कालभेदेन मन्त्रभेदाश्च

प्रातःकाले उपनिषदः माध्याह्ने पौरुषं भवेत् ।
नारायणोपनिषद्वात्रौ त्रिकालं वेदपारगैः । (अनन्ताख्ये)

पूजायां अन्यत्र नामानि

अर्चनं पूजनं पूजा याग आराधनं तथा ।
अर्चनाच्च प्रपूजाच्च समाराधनमेवच ।
संपूजनञ्च नवधा कथितान्यर्चनाविधौ । (अगस्त्ये)

भगवत्पूजायां अन्यत्र देवपूजायां वैशेषिकम्

दिवानां देवतापूजा रात्रिपूजा कदाचन ।
सततं पूजयेद्देवं दिवारात्रौ च पूजयेत् । (विश्वामित्रे)
प्रतिष्ठा प्रोक्षणं चैव मरणे क्षोभकानने ।
दिवानां देवतापूजा रात्रौ शान्तिं समाचरेत् ।
नद्यान्त पर्वते चैव तटाके वन मध्यके ।
दूरे च देवतारस्थाने रात्रि पूजां न कारयेत् ।
दैविकं आर्षिकं सैद्धं स्वयं व्यक्त महालयम् ।
सततं पूजयेद्देवं सदाकालं प्रपूजयेत् ।
तरुकरे म्लेच्छ पाषण्डैः कलहादि समुद्भवे ।
स्पृश्यते चाऽङ्गहीने च दिवारात्रौ न पूजयेत् । (मार्कण्डेयं)

परत्वादिषु लोकेष्वपि पाञ्चरात्रपूजनं श्रेष्ठं

वासुदेवादि मन्त्रैश्च मत्स्याद्यैः केशवादिभिः ।
पुष्पाणि दत्वा ध्यात्वा च तत्तन्मूर्तिं यथा तथा ।

वैकुण्ठे सत्यलोकेच क्षीराब्धौ रविमण्डले ।
पाताळादिषु लोकेषु पाञ्चरात्रेण पूजयेत् ।
यत्र अष्टाक्षरसंसिद्धाः महाभागो महीयते ।
तत्र न सञ्चरिष्यन्ति व्याधि दुर्भिक्ष तरकराः ।
भक्ति युक्त स्वभावेन कुर्याद्विवरस्य पूजनम् । (परम
सम्हिता)

देव दर्शन विधिः

आपीठान्मौलि पर्यन्तमवलोख्य हरिं विभुम् ।
उपेत्यायतनं विष्णोः प्रणिपद्य ततरस्ततः ।
परिरथुत्यच देवेशं प्रणम्य आत्मानमर्चयेत् । (शाण्डिल्यं)

चतुष्काल पूजनेषु समयाः

प्रातर्माध्यन्दिने सायं त्रिकालञ्च यथाक्रमम् ।
प्रातः काले निशीतान्ते
चतुःकालः प्रकीर्तिताः । (नारदीये)

क्षुद्र पूजायां कालः

एक कालेच मध्याह्ने क्षुद्रकं तत्प्रकीर्तितम् ।
उत्तमादिषु देवेषु त्रिकालं पूजयेत्सदा । (कपिञ्जलं)

मन्दिर प्रवेश काले कर्तव्य नियमाः (१)

कवाटमुद्धाट्य ततो वायु मन्त्रेण पद्मज ।
साम्नादेवव्रतेनाऽन्तः प्रविशेद्दक्षिणाङ्घ्रिणा । (पाद्मे)

मन्दिर प्रवेश काले कर्तव्य नियमाः (२)

शङ्खध्वनि समोपेतं दुन्दुभिः पटहरचनैः ।

वादिबृंदोत्थितोश्चापि नाना वाग्भिर्महामते ।
महाजयजयाऽऽरावैः पुनःपुनः उदीरितैः ।
प्रभोद लक्षणरत्नोत्रैः उत्थाप्य शयनेस्थितः ।
द्वारमासाद्य तत्रस्थो दशदिग्भंद पूर्वकम् ।
अवकुण्ठ्याऽथ तर्जन्या मन्त्रं कवचमुच्चरन् ।
स्थितेवा कल्पिते तत्र पूजयेद्दलि मण्डले ।
सर्वं खगेशपूर्वतु परिवाराभिचाच्युतम् ।
मनसा प्रणवेनाथ पुष्पमादाय कीर्तयेत् ।
समस्त परिवाराय अच्युताय नमो नमः ।
वास्तुपुरुष अन्यांश्च समभ्यर्च्य यथा क्रमम् ।
मूल मन्त्रेण सांगेन निरंगेनाऽथवायथा ।
न्यासं कृत्वाऽथवाच्छाद्य हस्त तालं हृदा तथा ।
मूलमन्त्रेणचोद्धाट्य कवाटं नेत्र मन्त्रतः । (वासिष्ठे)

उत्तमादि त्रय गेहेषु कवाटोद्धाटन मन्त्र भेदाः

उत्तमत्रय गेहेषु द्वारत्रय कवाटकम् ।
उद्धाटयेत्ताक्षर्यं नाम्ना देशिकः स्वयमेवहि ।
मध्यम त्रय गेहेषु शान्त मन्त्रेण पद्मज ।

ओं शान्ताय नमःइति

अधमत्रय गेहेषु द्वारमेवं पृथक् पृथक् ।
उद्धाटयेद्वायु नाम्ना देशिको मन्त्र वित्तमः ।
द्वाराण्यन्यानि सर्वाणि ब्राह्मणः परिचारकाः ।
उद्धाटयेन् मुक्तनाम्ना नशूद्रश्चकदाचन । (पाद्मोद्भवे
चन्द्रिकायां)

ताळत्रय कालानि

प्रबोधने कुम्भदीपे पात्रादिर-थापने कृते ।
आह्वानार्थं बोधनार्थं ताळत्रयमथाचरेत् (विष्णुतत्त्वं)

मनसा फल समर्पण क्रमः

मनसा गुरुवंशंच तदाज्ञां मानसीमथ ।
शिरसा धारयेत्स्व-वेष्टं फलं संकल्प्य चेतसा ।
देवाय तं निवेद्याऽथ यागागारस्य मध्यतः ।
प्रासादं विग्रहं कृत्वा वर्म मन्त्रं सविग्रहम् ।
तज्जीवं भगवन्तं च ध्यात्वा याग गृहं ततः । (ईश्वरे)

असंज्ञिधेय प्रासादे मन्त्र गृह वर्णनम्

आसाद्य कल्पयेन्मान्त्रं गृहं तदधुनोच्यते ।
मूलमन्त्रं पुराध्यात्वा ब्रह्मवत् सर्वगं ततः ।
विदिक्षु दिक्षु मध्येच ज्वलन्तं भानुकोटिमत् ।
हन्मन्त्रंच तदन्तरस्यमाक्रम्याऽखिलात्मना ।
शिरोमन्त्रं च तन्मध्ये ब्रह्म नाडी स्वरूपिणम् ।
स्तम्भ भूतंतु विश्वस्य संचारत्ववदुज्ज्वलम् ।
शिखामन्त्रंच सर्वरमाद्बहिः प्राकारवत् स्थितम् ।
वर्ममन्त्रंतु कर्मात्मा परमात्मानुवेधयेत् ।
गवाक्षद्वारभूतंच नेत्र मन्त्रंच भावयेत्
स्फुरद्बहिर-पुलिङ्गोर्मि सहस्र परिराजितम् ।
सर्व विघ्नप्रशमनं बहिरस्त्रंच भावयेत् ।
एवं मान्त्र गृहं ध्यात्वा ततो द्वारंतुचेतसा । (पारमे)

विश्वरूप काले देवाय दर्शनीय द्रव्याणि

प्रथमं पञ्च गव्यञ्च द्वितीयं घृत दर्शनम् ।
तृतीयं क्षीर कुम्भञ्च चतुर्थं गज दर्शनम् ।
पञ्चमं चाऽष्टधान्यञ्च धेनुवत्सञ्च षष्ठकम् ।
सप्तमं कन्यकानांतु श्वेताश्वञ्चाऽऽष्टकम् भवेत् ।
नवमं दर्पणंप्रोक्तं दशमं कृष्णमर्कटम् ।
एकादशंतु भक्तानां द्वादशं नृत्त गीतकम् ।
यजमानाः त्रयोदश्यां दर्शयित्वा
यथाक्रमम् । (अनन्तरख्यं)

विश्व रूप काले घटेतीर्थाऽऽहरण विधिः, नियमंच
परिचारैस्तु कर्तव्यं सचेल रन्नान पूर्वकम् ।
जलकुम्भं समादाय सर्वाऽलंकार शोभितम् ।
उत्तमंतु गजारूढं मध्यमं नरमूर्धनि ।
छत्र चामर संयुक्तं नृत्त वाद्य समन्वितम् ।
वीथिः प्रदक्षिणं कुर्यात् मण्डपंच प्रवेशयेत् । (परम
संहिता)

ततीर्थे उत्तमादि भेदाः, नियमाश्च
उत्तमंतु नदीश्रेष्ठं मध्यमंच तटाकयोः ।
अधमं कूपपानीयं यथासंभवमाचरेत् ।
परिचारैश्च कर्तव्यं रन्नानान्तो नियत मानसः ।
दौत वस्त्र उत्तरीयञ्च ऊर्ध्वपुण्ड्रैरलंकृतः ।
घटं प्रक्षाळ्यमनुना सौरभींच प्रदर्शयेत् ।

जलं पुरुषमन्त्रेण संशोष्यगुरुरात्मवान् ।
अग्नि मन्त्रेणगंधांच चंद्र कोटि समप्रभम् ।
निवृत्तिमन्त्रं तद्ध्यायेत् पुण्य तीर्थानि
चिंतयेत् ।(सनके)

एतद् विश्वरूपस्य अवश्यकत्वम्- निवेदन द्रव्याणिच

गो दर्शनंच विधिवत् कारयेत् देवसन्निधौ ।
गोक्षीरं शर्करायुक्तं नवनीतं सुवासितम् ।
निवेदयित्वा देवाय अर्चकाय प्रदापयेत् ।(जयोत्तरे)
विश्व शक्तियुतं देवं जितंताप्रमुखैः स्तवैः ।
स्तूयाद्वाथाभिरन्याभिर्गोक्षीरं शर्करायुतम् ।
दध्यन्नानि निवेद्याथ नित्य पूजामुपक्रमेत् ।(श्रीः)

विश्वरूप दर्शने फलानि

विश्वरूपंच यः पश्येत् देवस्य पुरतः स्थितः ।
दशजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
इत्येवं दर्शनात्पुण्यं महा पातक नाशनम् ।(वासुदेवे)

प्रच्छन्न पट अवश्यकत्वं तत्कालंच (१)

अर्चनादि क्रिया काले प्रच्छन्न पटमुत्तमम् ।
कल्पयेद्देवदेवस्य दृष्टिदोष विनिवृत्तये ।
निर्माल्य उद्धासन काले स्नानान्तेतु विशेषतः ।
हविरादौच निरुक्तान्ते कुर्याद्यवनिकां सुधीः ।(परम
संहिता)

प्रच्छन्न पट अवश्यकत्वं तत्कारणंच (२)

प्रच्छन्न पट संयुक्तं यथा कालंसु पूजयेत् ।
पापरोग मथि ब्रष्टान् नारितिकान् श्रुति दूषकान् ।
कृतघ्नश्च पतितञ्चैव विष्णुनिन्दापररसदा ।
गुरुनिन्दापरञ्चैव पाषण्ड समयस्थिताः ।
असत्पङ्क्तु रपरमारो पापरोगोपवेशिनः ।
मूकंच बधिरंचैव पूजाकाले नदर्शयेत् । (पारमे)

प्रच्छन्न पट अवश्यकत्वं तत्कारणंच (३)

स्वर-स्थाने पूजनेकाले प्रच्छन्न पटमुत्तमम् ।
पूजा कालेतु देवानां पुष्पाऽलंकरणे तथा ।
मुद्राकालेतु सर्वत्र हेम रत्न समर्पणे ।
एवमेतेषु कालेषु पटमाच्छाद्य वाससा ।
पूजाकाले स्नान काले नैवेद्य वस्त्र भूषणं ।
यानादिरोहणे कृत्वा प्रच्छादन पटं न्यसेत् । (विहगेन्द्रे)

प्रच्छन्न पटं विना पूजन कालानि

आर-स्थान मण्डपे प्रच्छन्नंतु पटं त्यजेत् । (श्री)
कुम्ब मण्डल होमेतु पुण्याहं दान रक्षकम् ।
नद्यादि स्नान कालेच प्रच्छादन पठं विना । (कपिञ्जले)

निर्माल्य विसर्जने वैशेषिकम्

दीपात् संदीपयित्वा तु निर्माल्यमपकृष्य च ।
विष्वक्सेनाय दत्त्वा तु सम्मार्ज्याक्षौदवारिणा । (पौष्करे)

अन्यत्र

नभारं मेरुशिखरं नभारं सप्तसागरम् ।
रात्रौ पूजित निर्माल्यं प्रभाते भारमद्भुतम् । (विहगेन्द्रे)

अन्यत्र

सेनेशं मनसा ध्यायेद्याग विघ्नोप शांतये ।
ततः स्व देह शुद्ध्यर्थं याग द्रव्याऽऽलयस्यच ।
शुद्ध्यर्थं पाकशालायाः पुण्याहं वाचयेद्गुरुः । (श्रीः)

पुण्याहवाचन कालानि

द्रव्य शुद्धिः रथल शुद्धिश्च आत्मशुद्धिश्च कर्मकम् ।
चतुश्शुद्धिश्च मन्त्राणां पुण्याहञ्चाऽपि कारयेत् ।
पुण्याह वाचन कालेतु कोष्टधारण माचरेत् ।
कोष्टधारण हीनेतु सर्व कर्माविनश्यति ॥ (पुरुषोत्तमं)

पुण्याहस्य अर्चनीय द्रव्याणि ।

अस्त्रमन्त्रेण धरणीं संप्रोक्ष्य प्रथमं गुरुः ।
पुण्याहं वाचयेत् पश्चात् ब्राह्मणैः सह देशिकः ।
रथण्डिलं हस्तमात्रंतु मेखला त्रय सम्युतम् ।
वृत्तं वा चतुरश्रं वा कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
पुण्याहं शान्ति होमं च अङ्कुरादि प्रतिष्ठकम् ।
श्वेतं हरिद्रा कुङ्कुमं च अक्षताणि समर्चयेत् । (विष्णु
संहिता)

पुण्याहस्य कालभेदेन तीर्थ भेदाः

प्रातःकाले हरिद्रां च मध्याह्ने गन्ध तोयकम् ।
रात्रौ शुद्धोदकं चैव पुण्याहं त्रिविधं स्मृतम् । (वासिष्ठे)

पुण्याहस्य पूर्वकार्याणि

चरणं पवित्रमुच्चार्य महीं प्रक्षाल्य वारिणा ।

विष्णोरराट मन्त्रेण दर्भैः सम्मार्जयेदनु ।
गन्ध द्दारेति मन्त्रेण गोमयेनाऽनुलिप्यच ।
आपौन्दन्तु मन्त्रेण सुधाचूर्णैरलंक्रियात् ।
देवरयत्वेति मन्त्रेण विकिरेदक्षतान् क्षितौ ।
ग्रीष्मोहेमन्त मन्त्रेण धान्यपीठं प्रकल्पयेत् ।
शंनोदेवीति मन्त्रेण शतपत्रं लिखेत् सुधीः ।
धन्व नागेति मन्त्रेण दर्भैरुर्ध्वं परिस्तरेत् ।
तरिम्बिन् लक्षण संयुक्तं कनकादि विनिर्मितम् ।
रत्नं स्वर्णं नालिकेरमाम्र मशवत्थ पल्लवम् ।
विनिक्षिप्यच तोयेन गन्धेनापूरयेत् घटम् ।
चन्दनाक्षत मालाभिर्भूषणैश्चाप्यलंक्रियात् । (श्री-ईश्वरेच)

पुण्याह जलस्य प्रोक्षणे मन्त्र भेदाः

पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिं च संवाच्य सह मूर्तिपैः ।
प्रोक्षयेच्छतधारेण स्थानानीत्यादिकेन च । (पारमेश्वरे)
अकृत्वा यदि पुण्याहं कृत्वा कर्म निरर्थकम् । (श्री)
वासुदेवाख्य पुण्याहं वाचयेद्देव सन्निधौ ।
मानुषं यदि पुण्याहं मंदिरं शून्यतां व्रजेत् । (वि - तिलके)

त्रिकरण शुद्धि विषये

मानसं ध्यानमित्युक्तं कायिकं कर्मचोच्यते ।
वाचिकं स्वस्तिमेवोक्तं त्रिविधं शुद्धि रुच्यते । (संवर्त)

त्रिकरण तपो विषयं

कायेन मनसा वाचा तपस्त्रिविधमीरितम् ।
गुरुदेव द्विजः प्राज्ञः पूजाशौच मथार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसाच तपश्शरीरमुच्यते ।
अनुग्रहपरा वाची भूतानुभयकारिता ।
स्वध्यायो वेदमन्त्राणां कथितं वाचिकरतपः ।
निष्ठा ब्राह्मणि संतोष सौर्य भावो मनःशुचिः ।
ज्ञानारख्येन्द्रिय वश्यंच तत्प्रोक्तं मानसरतपः । (वि-ति)

लोचन मन्त्र जपेन शुद्धि विषयः

वासुदेवाभिदानंतु प्रागुक्तंच समाश्रयेत् ।
ततो लोचनयुग्मेन रतब्देन मुनिपुङ्गवाः ।
जपन् लोचन मन्त्रं तु पश्येद्यागोपयोगिनम् ।
सम्भारमखिलं तेन द्रव्यसङ्गो विशुध्यति । (ईश्वरे)

पञ्च शुद्धि विषयः

पूजाकाले पुराकुर्यात् पञ्चशुद्धिं गुरुत्तमः ।
स्थानशुद्धिं पात्रशुद्धिं बिम्ब शोधनमेवच ।
आत्मनो भूत शुद्धिं च मन्त्रवर्णरतधारमे । (श्रीः)

अन्यत्र

पवमानस्य मन्त्रेण कृत्वा संमार्जनं तथा ।
गर्भगेहं चतुर्वक्त्र लक्ष्मी मन्त्रेण लेपयेत् ।
देहशुद्धिं स्थान शुद्धिः द्रव्य शुद्धिरनंतरम् ।
मन्त्रशुद्धिः बिम्ब शुद्धिः पञ्चशुद्धिरितीरितम् । (पाद्मे)

शरीरे पञ्चभूत तत्त्व विषयम्

पादादिजान्वन्तंभूमि जानू कट्वन्तरं जलम् ।
हृत्कट्योरन्तरेतेजो वायुर्नासा हृदन्तरे ।
व्योमनासाशिरोर्मध्ये एवंदेह व्यवस्थितः । (शौनके)

शरीरे पञ्चभूत तत्त्व निरूपणम् २

आजानुतो भुवर-स्थानं आकठ्यां पयसर-मृतः ।
आनाभिः तेजसां र-स्थानं नासान्तं मारुतर-तथा ।
नासिकोपरि मूर्धान्तं नभर-स्थानं प्रकीर्तितम् । (ल-
तन्त्रे, श्रीः)

द्रव्याणां द्वात्रिंशद् शुद्धि विषये

पञ्च शुद्धिं प्रवक्ष्यामि देवदेवर-स्य शार्ङ्गिणः ।
स्नानाचमन शौचेन प्राणायामेन देशिकः ।
अन्तर्बहिःशरीर-स्य साधकः सह शुध्यति ।
प्रसन्न ज्ञान संतोषात् मानसं शुद्धिरुच्यते ।
सत्यं भूतहितंचैव प्रियाऽऽलापर-तथैव च ।
वचसांशुद्धिरुद्धिष्टो साधक-स्य विशेषतः ।
मार्जनं लेपनंचैव प्रोक्षणंचाऽक्षतार्पणम् ।
र-स्थानशुद्धिरिति प्रोक्ता द्रव्यशुद्धि रीहोच्यते ।
तिन्त्रिणी फल तोयेन ताम्रं हेमंच शोधयेत् ।
गृहधूमेन कल्केन शान्ताङ्गारेण राजतम् ।
शङ्खं शुक्तयोश्च शुद्धिस्तु तुषतक्रेण देशिकः ।
मृज्जलेन द्विजः श्रेष्ठ फलपात्रं विशुध्यति ।
अत्युष्णेन तु तोयेन दीपपात्रं विशुध्यति ।
मृण्मयाणांच पात्राणां दाहनाच्छुद्धिरुच्यते ।
वस्त्राणां धूपनात् शुद्धिः पठादीनां तथैव च ।
शैलजं शर्करा चूर्णजलेन च विशुध्यति ।
रत्नजा मणिनाचैव क्षाळाणात् कुशवारिणा ।
प्रोक्षणाद् द्विज जातीनां पुष्पाणांचैव शुध्यति ।

दीपरयौज्वलनात् शुद्धिः रत्नम्बानां क्षालणात्तथा ।
प्रभूतानांच दाखणां तक्षकाच्छुद्धिरुच्यते ।
वेदादिमादिमं कृत्वा नमस्कार प्रदक्षिणम् ।
मन्त्रं मन्त्रेप्रयुञ्जीत तन्मन्त्र शुद्धिरुदाहतः ।
कुशेन गन्ध तोयेन बेर शुद्धिरुदाहतः ।
निर्दोषतोयमादाय नव पात्रेषु पूरयेत् ।
नवपात्रेण पूतेन तोयशुद्धिर्भविष्यति ।
द्रव्य शुद्धिरिति प्रोक्तासंक्षेपेण द्विजोत्तम । (कपिञ्जले)

(२) अन्यत्र

देह शुद्धिं पादतीर्थं स्नान शुध्यादि तीर्थयोः ।
द्रव्य शुद्धिश्च पुण्याहं मन्त्र शुद्धिः गुरुमुखः ।
पादशुद्धिस्तु प्रक्षालणं ताम्बूलं आरय शुद्धयोः ।
करन्यासं कर शुद्धिस्तु अङ्गन्यासादि भूत हत् ।
तत्त्वन्यासं रोग शुद्धिः द्वादशाक्षर चिन्तकाः ।
अग्निच रथलशुद्धिञ्च पात्र शुद्धिञ्च तिन्त्रिणी ।
अर्चकरयच दीक्षायाः बिम्बशुद्धिस्तु मन्त्रकः ।
दान शुद्धिश्च द्रव्याणां नैवेद्यं शुद्धि मुद्रयोः ।
दीपशुद्धिः घृतेनैव एलादिः द्रव्यतीर्थयोः ।
दृष्टिदोषं घटदीपेन नीराजनं ज्ञान शुद्धयोः ।
भुक्तिशुद्धिश्च गायत्रिया प्रेत शुद्धिश्च शान्तयोः ।
वाद्यादि ताल शुद्धिस्तु घनिका विप्र कन्ययोः ।
स्पर्शदोषस्तु कैंकर्यं पापशुद्धिस्तु वन्दनात् ।
क्षौरे स्नान पुनरन्नात् उत्सवंच तु पावयोः ।
अष्टाविंशति शुद्धिस्तु तत्तत्कर्मानुसारतः ।
अन्यथा कारयेन्मोहात् तत्पूजा निष्पला भवेत् ।

(परम संहिता)

मात्रायाः लक्षणे

जानुं प्रदक्षिणं कृत्वा नद्धुतं न विळंबितम् ।
क्रियतेचाङ्गुली पूर्वा सा मात्रा परिकीर्तिताः । (पारमे)

रेचकपूरकादीनां मात्रा प्रमाणानि

तदा द्वादश मात्राभिः क्रियते रेचकार-तथा ।
तर-माद्दिगुण मात्राभिः क्रियन्ते पूरकं तथा ।
तर-स्य त्रिगुणमात्रेण क्रियते कुम्भकं तथा ।
एवमायाम् पूर्वतु योगंवा योगमुत्तमम् । (योगशास्त्रे)

श्रोत्राचमन लक्षणंच फलानिच

गंगाच दक्षिणे श्रोत्रेनासिकायां हुताशनः ।
उभयोः-स्पर्शनेचैव श्रोत्राचमनमिष्यते ।
अग्निस्तीर्थाश्च देवानां वारुणीचैव वायवी ।
विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठंतु शुद्ध्यति ।
सर्वकाले हुताद्यादौ श्रोत्राचमनमिष्यते । (सारसमुच्चये)

प्राणायाम पदनिरुक्तिः

प्रकारं पापनाशंर-यात् णकारं नाडिबंधनम् ।
यकारं यामविद्यानां मकारं मयिचिंतनम् ।
प्राणायाममिति प्रोक्तं मोक्षमार्गेक कारणम् । (विहगेन्द्रम्)

रेचकादि प्राणायामस्य अधि देवताः-तत्फलानिच

ब्रह्म विष्णु महेशाद्याः रेचकाद्यधि नायकाः ।
रेचकैः शोधयेत्पापं पूरकैरपि दाहयेत् ।

कुम्भकैःस्तम्भयेद्धिं एवं पापं विशोधयेत्।(श्रीः)

भूतशुद्धेरवश्यकत्वम्

भवेत्प्राणजयःपुंसः प्राणायामः स उच्यते।
ततस्तु काय शुद्ध्यर्थं वर्णं भौमादि विन्यसेत्।
भूत शुद्धिं शृणु मुने यथावदनुपूर्वशः।
पृथिव्यप्तेजोऽनिलाकाशं शरीरं भूत पञ्चकम्।
इन्द्रजालोपमं विद्धि ज्ञानाद्यैरुर्जितं गुणैः।
मलिनंचाऽस्वतन्त्रंच रेतो रक्तोद्धं क्षयि।
यावन्न शोधितं सम्यग्धारणाभि निरन्तरम्।
तावदेतदयोग्यंरयात् मन्त्र न्यासादि वस्तुषु।(पारमे)

भगवतः विराजमान मण्डपस्य वर्णनम्

तुङ्गं मङ्गल सम्युक्तं मणिकुट्टिम भूषितम्।
सौवर्णैः बहुभिःस्तम्भैर्मणि विद्धुम भूषितैः।
उपेतं दीपिकाजालैर्जात रूपमयिर्वृतम्।
विचित्राभिः पताकाभिरतोरणैरुप शोभितम्।
मणिकिङ्किणि जालैश्च वितानैः क्षौमकल्पितैः।
विराजमानंसर्वत्र मणिपीठ विराजितम्।
तस्य मण्डपरत्नत्रयस्य मध्ये परम भारवराण्।
पद्मरागामयैःस्तम्भैश्चतुर्भिरुपशोभिताम्।
मुक्तामय वितानेन युक्तां रत्नचतुष्किकाम्।
वैडूर्यघटितोत्तुङ्ग वेदिकां दीपिकायुताम्।
एवं कर्तुमशक्तंचेदेवं ध्यायेत पूजकः।(अहिर्बुध्न्ये)

श्रियाः मानसाराधने प्रार्थना विशेषः

स्वागतं पद्मपत्राक्षी सन्निधिं भजमेऽम्बुजे ।
गृहाणमानसीं पूजां यथार्थं परिभाविताम् ।
यत्राऽहं तत्रतत्त्वानि यत्राऽहं तत्र देवताः ।
यत्राऽहं तत्र पुण्यानि यत्राहं तत्र केशवः । (ल-तन्त्रे)

पुरुष सूक्त आराधने मन्त्र निरुक्तिः

आवाहनं सहस्रेति पुरुषएवेदमासनम् ।
एतावानिति पाद्यंरस्यात् त्रिपादाऽर्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
तरमाद्धिराडाचामं रस्यात् यत्पुरुषेणाऽवगाहनं ।
तंयज्ञमिति स्तोत्रंतु तरमादे यज्ञोपवीतकम् ।
तरमाद्यज्ञाश्च गन्धंरस्यात् तरमादश्वेति पुष्पकम् ।
यत्पुरुषं व्यदधो धूपञ्च ब्राह्मणरयेति दीपकम् ।
चन्द्रमाइति नैवेद्यं नाभ्यां पुष्पाञ्जलिं क्षिपेत् ।
वेदाहमिति ताम्बूलं धाताचेति प्रदक्षिणम् ।
सप्तास्यादिति नमस्करं यज्ञेनेत्युद्धासनं क्रमात् ।

षडासनानां नामानि

मन्त्रासनं यथोर-नानं अलङ्कारंतु भोजनम् ।
यात्रासनंच शयनं षडैते देवतार्चनम् । (पाद्मे)

आचार्य निवेशन कूर्मासनस्य लक्षणे

कूर्मवच्चतुरः पादं शिरंचोर्ध्वैव पञ्चमम् ।
श्वेत वर्णं बृहत्कुक्षिं ताळत्रयं समायतम् ।
पीठं पञ्चाङ्गुलं घनम् त्रिताळं विरतृतं भवेत् ।

तदासनस्य वृक्षाणां भेदाः

खादिरं चन्दनंचैव यज्ञ वृक्षेण कल्पयेत् ।
रजतं ताम्रजं वापि तरयोपरि निवेशयेत् ।

तदुपयोगानि फलानिच

जपहोमाऽर्चनाकाले प्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः ।
कूर्मासनगतो विप्रः जपहोमौ विशेषतः ।
अश्वमेध फलं पुण्यं विष्णुलोके महीयते ।

अन्यत्रकाले आसीने प्रत्यवायः

अन्यकालेच आसीने गुरुश्च बालकः ।
कुक्षौव्याधि महारोगं भविष्यति नसंशयः । (वासिष्ठे)

वंशासनादि भेदेन फलभेदाः

वंशासने दरिद्रंरयात् पाषाणे व्याधि पीडनम् ।
धरण्यां दुःखसन्तापं सौभाग्यं दारुकासने ।
तृणासने यशोहानिः पल्लवैः चित्तविभ्रमम् ।
कृष्णाजिने ज्ञान वृद्धिः मोक्षश्री व्याघ्र चर्मणि ।
कौशेये तेजसां वृद्धिः कंबले दुःखमोचनम् ।
साधकानां सुखंदद्यात् चेलक्षौमासनद्वयम् । (योगशास्त्रे)

आचार्यस्य ऋजुकायत्व लक्षणम्

अर्चकोह्याचरेन्नित्यं वासुदेवार्चने रतः ।
उपविश्याऽऽसने नित्यं स्वस्तिकादि यथारुचि ।
बद्धाप्रागानन रसंयक् ऋजुकायरसमाहितः ।
नासाग्र न्यस्त नयने दन्तैर्दन्ताग्नसं स्पृशेत् ।
रसनान्तालुविन्यस्य अथ बाहुद्वयान्वितः ।

आकुञ्चित शिरोकुञ्चित् निबद्धान्योग मुद्रया।(पाद्मे)

योगपीठार्चने मूलभेरस्य कर्तव्य विधिः

मन्त्रपूर्वाः क्रियारसर्वाः साधयन्तीप्सितं फलम्।
मन्त्रैराकृष्यते देवाः मन्त्रेणैव विसर्जयेत्।
बिम्बाकृत्यात्मना बिम्बे समागत्यावतिष्ठति।
योगपीठादिकं सर्वं मूल बिम्बे प्रकल्पयेत्।(परम
संहिता)

अर्चनं योगपीठस्य मन्त्रन्यसनमेवच।
बिम्बे स्थिरे सदाकार्यं पूजारंभे चतुर्मुख।(पाद्मे)

आसीनादि बिम्भानांभेदेन योगपीठार्चनेनियमः

आसीनस्य शयानस्य कर्मबिम्बरस्यवै रमे।
पीठकल्पन कालेतुस्मरेत् पद्मान्तमादितः।
ततोऽनन्तरंस्मरेद्देवी सहस्रफण मण्डितम्।
यानारूढस्यबिम्बरस्य पद्मात्ताक्ष्यं विचिन्तयेत्।(श्रीः)

श्रियादि देवीनां योग पीठार्चने वैशेषिकम्

श्रियादीनांतु देवीनां पीठमूलेतु कच्छपम्।
तन्मध्ये पद्मगादीशंऽस्यकोणेषु पद्मजे।
धर्मादीन् क्रमशोऽध्यात्वा तदूर्ध्वेऽव्यक्त पंकजम्।(श्रीः)

अन्यत्र

विशेषोयं प्रवक्ष्यामि योगपीठे प्रकल्पनम्।
हरिं विना आश्रयादीनां ब्रह्मादीनां चतुर्मुख।

चण्डादि परिवाराणां भक्तानां पीठ कल्पनम् ।
आधारादि चतुर्थ्यन्तं धर्मादिच चतुष्टयम् ।
प्रकल्प्य पादरूपेण पीठं भद्रं प्रकल्पयेत् ।
पद्मासनं ततोऽभ्यर्च्य मूर्तिं मन्त्रेण पूजयेत् । (वि-
तिलके)

चतुर्विध आसनानां भेदानि लक्षणानिच

तुर्यादीनांतु तत्रैकं भावयेदासनं त्वथ ।
तुर्यनाम आसनं पूर्वं कारणप्रणवान्वितम् ।
सुषुप्तिर्नामा तद्व्याप्तऽव्यक्त पङ्कजम् ।
स्वप्नः शेषादिपूर्वतु बहिःपर्यन्तमासनम् ।
क्षीरार्णवादितो भावादासनान्तं जाग्रदासनम् । (पारमे)

आसने पञ्च विधत्वम्

पद्मासनंच पद्मं स्यात् अनन्तं वृत्तमेवच ।
सिंहासने चतुष्कोणं षट्कोणं विमलासने ।
योगासने त्रिकोणंच पञ्चासनमिति स्मृतम् ।

तेषां पद्मासनस्य प्राशस्त्यं

देवानामपि सर्वेषां आदि पद्ममभूदितः ।
तस्मात् सर्वदेवानां पद्मेनैवासनं भवेत् । (नारदीये)

तदासनानां फल निरूपणमाह

पद्मासनं तदा भाह्ये अनन्तासन माचरेत् ।
विमलेत्त्वर्चना प्रोक्तं योगेचैव निवेदयेत् ।

सिंहासने तथा क्रीडां पञ्चासनमिति स्मृतम् ।
मन्त्रासने योग पीठं पद्ममन्यत्र चिंतयेत् ।
ध्यायेन्मन्त्रासने ताक्षर्यं अनन्तं शयनासने । (श्रीः)

आसन भेदेन भगवतः ध्यान भेदाः

योगेस्थितं मण्डनेच यात्रायां भोजनेतथा ।
स्नानेच सुखमासीनं शय्यायां शयनं विभुम् ।
अन्यत्रचोपचारेषु स्थितं आसीनमेववा । (श्रीः)

स्वस्तिकासन लक्षणम्

वर्ण्यते स्वस्तिकं वामतलयोरुभयोरपि ।
पूर्वोत्तरेजानुनी द्देकृत्वाऽऽसनमुदीरितम् ।
विन्यस्य दक्षिणेपार्श्वे सव्यंसव्येतु दक्षिणे ।
गुल्फंकृत्वा आसनंतच्च स्वस्तिकं कथ्यते बुधैः ।

बद्धपद्मासनस्य लक्षणम्

आरोप्य ऊर्वोःचरणयोःतदङ्गुष्ठद्वयं पुनः ।
व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां गृहीयात्तदासनम् ।
बद्ध पद्मासनं ज्ञेयं आसनेषु सुपूजितम् । (पाद्मं)

अभिवलजस्य (आचार्य स्थान) लक्षणम्

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे आसनेच समाविशेत् ।
उदङ्मुखं पूर्वं वलजेचाऽर्चयेत् क्रम योगतः ।
दक्षिणे वलजे विप्र पूर्वाभिमुखतोऽर्चयेत् ।
पश्चिम द्वारजो विप्र दक्षिणाभिमुखोऽर्चयेत् ।
देव प्राच्यां नदोषस्यात् अर्चकाणां

नरोत्तमाः । (खगप्रश्ने)

आवाहन विधिः

आगच्छ पदमन्त्रेण मूलेमन्त्रेण हृत्कजाम् ।
एवंतेजोमयंदेवं नाडी दक्षिण मार्गतः ।
सर्वभूतरतं विष्णुं मन्त्रमूर्तिरसमागतम् ।
समाहूयस्व मन्त्रेण पूजायारयाऽभिमुखं भवेत् । (विहगेन्द्रे)

आवाहन निषेध देशानि

ऋषिभिर्मनुजैर्वापि भक्तियुक्तैः प्रतिष्ठितम् ।
तन्मूर्तीं च स्वमन्त्रेण यजेदावाहनं विना । (ईश्वरे-पारमे)

अन्यत्र

नाऽऽवाहयेदेकभेरे सुरसिद्धाऽवतारिते ।
ऋषिभिर्मनुजैर्वापि स्थापिते निश्चिते हरौ ।
सुस्थितोऽभिमुखी भावःस्तदेवाऽऽवाहनं हरेः । (पाद्मे)

अन्यत्र

नरैराराध्य बिम्बेषु प्रत्यहं स्वहृदब्जकात् ।
प्राग्वदावाहनं कुर्यादत्र तद्विग्रह स्थितान् । (सनके)

मूलभेरात् बिम्भ भेदेन आवाहन क्रम भेदाः

दीपयेद्बिम्बतोऽन्यत्र तस्मिन् पुष्पाञ्जलिं हरौ ।
आगच्छ पदमन्त्रेण मूलमन्त्रेण हृत्कजात् ।
प्रत्यहं कर्मबिम्भानां मूलबिम्भे हृदब्जगात् ।
किञ्चिदावाहनं कार्यतत्रत्वेवं क्रमो द्विजाः ।

मूल बेरेतु यत्तेजः षड्भागैकंतु कर्मणि ।
कर्मबिंबांश षड्भागंपञ्चांशंतु उत्सवरस्यतु ।
तद्धिम्बांश चतुर्भागं रन्नानबिम्बमुदाहृतम् ।
तद्धिम्बरस्य त्रिभागंतु बलिबेरमुदाहृतम् ।
बलिबिम्ब द्विभागांशं तीर्थबिम्बेन संयुतम् ।
शय्याबेरं ततः कुर्यात् एकांशेन विधीयते ।
तत्तत्कर्मविसानेतु पुनर्मूले नियोजयेत् । (नारायणे)
(षड्त्रिंशत् एकभागस्तु बलि कर्मर्चनादिषु ।
एवं तेजोमयं देवं नाडी दक्षिणमार्गतः । (ईश्वरे)

आवाहनस्य विषय निरुक्तिः

ज्वलनरसूर्यकान्तो यथा भाति दिवाकरात् ।
तथाऽर्चकः प्रार्थनया मूलात् कर्मणि कौतुके । (श्रीः)
यथासर्वगतोवायुं व्यजनेन महामते ।
वृत्तिमभ्येति भगवन् आहूतस्तद्धदेवहि । (ईश्वरे-पारमे)

आवाहित देवस्य सान्निध्य काल नियमाः

आवाहनं द्विधा प्रोक्तं अचलेपि चलेपिच ।
अचलेपूर्वमावाह्य पश्चादावाहयेच्छले ।
त्रिकालमर्चनायुक्ते एकदाऽऽवाहनं चरेत् ।
अन्यभेराऽर्चनायांतु विसर्जनं मथाचरेत् । (पाद्मं)

अन्यत्र

त्रिमुहूर्तात् पुरा प्राप्तपूजने पुरुषोत्तमम् ।
नोद्धास्य पूजनं कृत्वा ततोद्धासनमाचरेत् । (१)
त्रिकाल अर्चनायुक्ते एकदाऽऽवाहनं चरेत् ।

अन्यभेरार्चनायांतु विसर्जनमथाचरेत्।(श्रीः)

आवाहनस्य वैशिष्ट्यम्

गृह्यतेऽग्रे यथाचाग्निं कुम्भेचैव यथाऽम्भसि।
ततो तेजोमयोदेवो तेजः किञ्चिश्च गृह्यते।(नारदीये)

अन्यत्र

गोरङ्गेषु समस्तेषु क्षीरं यद्यद्यद् व्यवस्थितम्।
दुग्धं स्तन मुखे दृष्टं तद्दावाहनं भवेत्।(अनंताख्ये)

आवाहन विषये वैशेषिकत्वं

आवाहिते प्रतिष्ठायां अर्चा च जगतःपते।
नोद्धास्य सर्व पूजानां आवाह्य पुरतोऽर्चनात्।
त्रिकालं अङ्ग बिम्बेतु कर्मार्चादिषु स्वरस्वपि।
आवाह्य पूजयेन्मूलात् विशेषस्वपि कार्यतः।
तत्तत्कर्मवसानेतु पुनर्मूले नियोजयेत्।
यदन्यथा कृते पूजा सापूजा निष्पला भवेत्।
तरन्मात्सर्वप्रयत्नेन मूलादावाह्य पूजयेत्।(विहगेन्द्रे)

एकभेर विषये

मूलबेरं भवेद्यस्य एकबेरं यथा भवेत्।
बेरेद्यावाहनमुद्धासं ध्रुव बेरं नकारयेत्।(विहगेन्द्रे)

अन्यत्र

मूलबेराद्यथा दीपं दीपान्तरं तथा।

उत्सवादिषु बिम्बेषु आवाह्यस्य यथा विधिः।(पाद्मे)

आवाहन मन्त्र निरुक्तिः

प्रणवद्धितयस्यांते तारिकाद्धय मुद्धरेत्।
ततः परमधामाचाऽवस्थिते मदनुग्रहा।
अभियोगागतेचेकतथैवाऽवतरेतिच।
इहाभिमत शब्दं च सिद्धिते इति च त्रयम्।
ततो मन्त्रशरीरे च तारस्तारा नमो नमः।(ल.तन्त्रे)

आवाहन मन्त्रमाह (जयाख्ये-३५ अक्षराणि)

ओं ओं हीं हीं परम धामावस्थित
मदनुग्रहाऽभियोगोद्यत
इहावतारे(इ)हाभिमत सिद्धिद मन्त्र शरीरे ओं हीं नमो

नमः (इति ल-तन्त्रे)४५ अक्षराणि)

(प्रथमं मूलबेरस्य एव धूपदीपांतं पूजनं- नतु अन्यत्र- तत्कृते प्रत्यवायदोष
विधिः)

नीराजनांतिमं पूर्वं मूलबिम्बं समर्चयेत्।
ततः कर्मादि बिम्बानां मन्त्रवत्क्रमशो भवेत्।
अनर्च्य मूलबिम्बं वा समकालेन वारमे।
व्यत्यासेन च वा कुर्यात् पूजनं गुरुसत्तमः।
तद्दोष शान्तये देवि जपेन्मूल सहस्रकम्।
पुनः पूजां प्रकुर्वीत मूलार्चादिषु मन्त्रवत्।(श्रीः)

मन्त्रासने उपचार विषयाणि

आवाहनं आसनं च अर्घ्यं पाद्यं तथैव च।
मन्त्रन्यासं च मुद्रां च षण्मुद्रां च प्रदर्शयेत्।
आचामं पादशार्ठीं च तिलदानं तथैव च।
मधुपर्कं मुखवासं च मन्त्रासनमिति स्मृतम्।(गारुडे)

मन्त्र न्यास विषये वैशेषिकम्

स्थिति न्यासो गृहरथस्य सृष्ट्याख्यो ब्रह्मचारिणः ।
मुमुक्षो संहतिन्यासः एवं न्यासस्त्रिधा भवेत् । (अनिरुद्धे)

षडक्षरस्य स्थान नियमाः

मूर्ध्नि वक्त्रे च हृदये नाभौ जान्वोश्च पादयोः ।
षडक्षरस्य न्यासोऽयं सृष्टौ कुर्याद्विचक्षणः ।

अष्टाक्षरस्य स्थान नियमाः

अष्टाक्षरस्य न्यासे तु नत्रे गुह्यं ततोऽधिकः

द्वादशाक्षरे स्थान नियमाः

द्वादशाक्षरस्य मन्त्रस्य मस्तके चतसृषु क्रमात् ।
प्राच्यादि दिक्षु विन्यासस्तत्त्वधिकः परिकीर्तिताः । (श्रीः)

त्रिपात्रस्थापन काले नियमाः

पाद्यं मध्ये दक्षिणे चार्घ्यमाचमनीयकम् ।
एवं त्रिपात्रं संस्थाप्य द्रव्याणि विनिवेशयेत् ।
दक्षिणे जलकुम्भं स्यात् पुष्प गन्धादि पात्रयोः ।
वामे गण्डूषपात्रं तु अग्रे नैवेद्य पात्रकम् । (विहगेन्द्रं)

तस्मिन् देवतानां विषये

अर्घ्यस्य विष्णु देवत्यं पाद्ये च मधुसूदनः ।
त्रिविक्रमञ्चाचामे त्रि पात्रेषु समर्चयेत् । (वि-तिलकं)

पञ्च पात्राणां स्थापन काले

पाद्यं मध्ये दक्षिणे अर्घ्यं वामे चाऽऽचमनीयकम् ।
तत्पार्श्वयोश्च पश्चरथान् स्नान शुद्धोदकरस्तथा । (पाद्मं)

तस्मिन् क्षेपणीय द्रव्याणि

कुशाग्र मक्षतं पुष्पं फलं मलयजं तथा ।
तिलान् सिद्धार्थ सहितान् यवानर्घ्यस्य भाजने ।
तिलदूर्वा विष्णुपर्णी श्यामाकं पद्म मक्षतम् ।
पाद्य पात्रे षडेतानि द्रव्याणि विनिवेशयेत् ।

एलालवङ्ग तक्कोल जाती कर्पूर चन्दनम् ।
पुष्पाण्याचमनीयेच पात्रे द्रव्याणि कल्पयेत् ।
गन्ध सर्वोषधीः रत्नफल बीजं कुशानिच ।
तिलानिचाक्षतञ्चैव दधि क्षीर घृतं तथा ।
रजनी द्वादशाङ्गानि स्नानीय द्रव्यमुच्यते ।
कोष्ठं माम्सी हरिद्रेढे मुरा शैलेय चम्पकाः ।
वचाकच्छोर मुस्ताश्च सर्वोषधीति प्रकीर्तिताः ।
तिलैश्च तुळसीचैव भवेच्छुद्धोदकं तथा । (पात्रे)

तेषां देवतानां निरूपणमाह

श्री रघ्यस्य भवेद्देवी वागीशाचमवीयके ।
पाद्यस्य पितरोदेवः स्नानीये वारुणस्तथा ।
शुद्धोदकस्य शान्तिः स्यात् पात्रेष्वेतान् समर्चयेत् ।

(पात्रे)

अर्घ्यादि पात्राणांलोह विषये

सुवर्णं रजतं ताम्रं कांस्यपात्र मथापिवा ।
एवं पात्रमलाभेच मृत्पात्रं नूतनं क्रमात् ।
अन्यानि लोहजं पात्रं तत्पूजा निष्फलं
भवेत् । (विहगेन्द्रं)

अर्घ्यादीनां समर्पण विषये

अर्घ्यं शिरसि विन्यस्य पाद्यं पादतले न्यसेत् ।
हस्ते आचमनं दध्यात् गन्धं कायानुलेपणम् ।
पुष्पं तु मूर्ध्नि विन्यस्य भोज्यं करतले न्यसेत् ।
दीपञ्च नेत्रयोर्दध्यात् धूपं नासन्तिकेपिच ।

(अनिरुद्धं, पात्रं)

आचमनीय समर्पण कालानि

शयनांतेचाऽर्चनांते होमांते बलिदानके ।

स्नानान्ते भोजनांतेच चान्द्रायणे तथा ।
मन्त्रासनादि कर्मांते होमाद्यान्ते विशेषतः ।
क्रियाहीनाऽर्चनाहीने द्रव्यहीने शुद्धि हीनके ।
तत्सर्वं पूरणार्थाय आचामं पूरयेत् क्रमात् । (पराशरे)

अन्यत्र

भोजनांतेच वस्त्रस्य परिधाने तथाप्लवे ।
जिह्वा निर्लेखनान्तेच सर्वत्रचाऽऽचमनीयकम् । (पारमे)

स्वयं व्यक्तादि आलय भेदेन अर्घ्यादिषु समर्पणे भेदाः

स्वयंव्यक्ते त्रिरर्घ्याणि दिव्ये सैद्धे तथैवच ।
मानुषंच गृहार्चायां एकमर्घ्यं प्रदापयेत् । (खगप्रश्नं)

अर्घ्यादीनांसमर्पण काले मुद्रा विषयः

तुळस्याऽर्घ्यं हरेर्दध्यात् ज्ञानमुद्रागृहीतया ।
तर्जनी मध्यमान्तरतु तुळस्या पाद्यमर्चयेत् ।
हरत्त प्रक्षाळनाऽऽचामं गण्डूषं मुख शोधनम् ।
उद्धरण्यां हरेर्दध्यात् पाद्याऽर्घ्येच तुळसी दळात् ।

आसन उपचार भेदेन अर्घ्यादीनां समर्पणे भेदानि

दृश्यं स्पृश्यं तथा दृश्यं त्रिधाऽर्घ्यं परिकल्पयेत् ।
अलंकारासने दृश्यं स्पृश्यं स्नानासने तथा ।
भोज्यासने मुद्राञ्च त्रिधाऽर्घ्यं प्रदापयेत् । (खगप्रश्ने)

मूल भेरादिषु पूजनस्य अन्यत्र पूजनस्य पात्र विशेषाः

मूलार्चा उत्सवं भेरं लक्ष्म्यादि पूजनं तथा ।
न्यासपूजा यथोक्तञ्च अन्य भेरादिकं तथा ।
पुण्याहं शान्ति होमञ्च बलिदानंच कुम्भयोः ।
ताम्बूलं तीर्थ कालेच अङ्कुरं याग शालयोः ।
परिवारं भक्त देवं च एक पात्रेण पूजयेत् ।
एतानि नामदेयानि प्रणवं पूजयेत् क्रमात् । (ईश्वरे)

अर्घ्यादिषु तीर्थेन अर्चकः करशोधने प्रत्यवायः

पूजाकालेच मुद्राणां देवमावृत्य निर्गतः ।
अन्येषु सर्व कालेषु स्वरुथानेषु नियोजयेत् ।
विष्णु पादोदकं पीत्वा न क्षालयेत् करम् ।
क्षालयेद्यदि मूडात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।
साधको स्नान हीनेतु सर्व कर्मा विनश्यति ।
शास्त्र मन्त्र क्रिया हीने सर्वम् निष्फलितं भवेत् ।
तरुमात्सर्व प्रयत्नेन कारयेत् शास्त्रवर्त्मना । (शाण्डिल्ये)

मधुपर्क विषयः

फलान्येलाफलं सर्पिं शर्कराच मधून्यपि ।
पञ्चानामपि संयोगात् मधुपर्कमिति स्मृतम् । (वि-
तिलके)

(२) मधुपर्कं दधि घृतं मधुयुक्तमनंतरम् ।
स्मरतमेवमेकाङ्गं दधिवाऽपि निवेदयेत् । (पारमे)
(३) गोधूमतण्डुलैः पिष्टं शर्करा दधि दुग्दकम् ।
पीड्याज्य मधुसंयुक्तं मधुपर्कमिति स्मृतम् । (हिरण्यगर्भे)
(४) मधु क्षीरं च दध्याज्यं मधुपर्कमिति स्मृतम् ।
एकाङ्गं वा समस्तं वा मधुपर्कं न लोपयेत् ।
एकैकं प्ररथ मात्रं स्यात् तदर्थं वा निवेदयेत् । (पाद्मे-
वि. तिलके)

कदल्यादि नारिकेलं च सितामधुघृतं तथा ।
द्रव्याण्येतानि संयोज्य पञ्चामृत घटे क्षिपेत् । (श्रीः)

मधुपर्क द्रव्याणां अलाभे, निवेदन मन्त्रं च

अलाभे मधु घृतादीनां दधिकेवलमेव वा ।
अग्निमीळीति मन्त्रेण मधुपर्कं निवेदयेत् । (ल-तन्त्रे)

नवनीतरस्य लक्षणे

तक्रं च निक्षिपेत्तस्मिन् अहोरात्रोषितादपि ।

दध्यञ्च मधनं कुर्यात् उद्धवेत् नवनीतकम् ।
नवनीतं गुळं श्रेष्ठं एलंचामिश्रितं तथा ।
नवनीतं रसंग्राह्यं विष्णुः प्रीतिकरं शुभम् । (वि-तत्त्वं)

हस्त मुख पाद शाठीनां लक्षणमाह

हस्त शाठी पाद शाठीच वामांसे धारयेद्बुधः ।
अन्यथा धारयेन्मोहात् सापूजा निष्पला भवेत् ।
शाठीमादाय हस्ताभ्यां द्विधा कृत्वा विचक्षणः ।
भागमेकं हस्त शाठी हस्त देशस्थ वारिभुक् ।
अन्य भागं पादशाठी पाद देशस्थ वारिभुक् ।
शाठिका द्विविधेनैव शिरो देशस्थ वारिभुक् ।
यथैव वाम पार्श्वे च शाठी निक्षिप्यते बुधः ।
तथैव दक्षिणे कर्णे पवित्रं धारयेद्बुधः । (सनातन संहिता)

श्रीवत्सादि अर्चणेषु स्थाननिर्णयः

प्रणवं कर्णिका मध्ये स्मरेद्देवादिमब्जज ।
तस्य द्वादश पत्रेषु श्रीवत्सादीन् समर्चयेत् ।
वह्नि मण्डल पूर्वादि दिक्षु इन्द्रादीन् यथाक्रमम् ।
अर्कस्य मण्डले देवी कुमुदादि पदेष्वमून् ।
शङ्खं चक्रं गदां शार्ङ्गं वज्रं खड्गं तथाऽपरम् ।
पद्मं मुसलमित्येतान् आयुधान् पुरुषाकृतीन् ।
सोमस्य मण्डले पूर्वादिष्वष्टसु क्रमात् ।
व्याप्तिं कान्तिं तथा तृप्तिं श्रद्धां विद्यां जयां क्षमाम् ।
शान्तिं च शक्तिं रष्टैताः स्मरेत् चामर धारिणीम् । (श्रीः)

श्रीवत्सादि अर्चणेषु आवरणनिर्णयः

स्मरेत्पत्रश्रितं सूर्यं शशाङ्कं केसरावणौ ।
कर्णिकारथं हुतभुजं ततो गन्धदिना यजेत् । (ईश्वरे)
श्रीवत्सादि अर्चणेषु एकभेर बहुभेर विषये वैशेषिकं

अर्चनाद्धिविधाः प्रोक्ताः रथावराऽरथावरापरा ।
एकभेर विधानेतु रथावरार्चाः प्रकीर्तिताः ।
कर्मार्याया समाख्याता नित्यमरथावरार्चना ।
न कुर्यात्त्रिथावरार्चायां परिवारान् कथंचन ।
अरथावरेषु प्रयुञ्जीत परिवारान् यथा क्रमम् ।
उभयत्र यथाशास्त्रं योग पीठं प्रकल्पयेत् । (सनत्कुमारे)

मन्त्रासनादि पूजेषु घटिका(समय) निरूपणम्
घटिकैकं भूत शुद्धिरस्यात् घटिकाद्धय जपं तथा ।
घटिकाद्धे भवेत्स्नानं घटिकार्धाऽर्चनं भवेत् ।
नैवेद्यं च त्रिपादं रस्यात् त्रिपादञ्चाऽग्निकार्यकम् ।
घटिकाद्धे उत्सवञ्च घटिकैकञ्च नृत्त गीतकम् ।
दीपान्तराग्नीणि माप्नोति हविषः पञ्च नाडिकाः ।
बल्यन्तं सप्त नाडीरस्यात् नृत्तानां नव नाडिकाः ।
एवं च नित्य पूजायां देशिकः तन्त्र पारगाः । (पारमेश्वरं)

पादुकादीनां देवता निर्णयमाह
पादुकायं अनन्तं च सेनेशं शिव दिक्स्थितं ।
अग्रे देवाय पक्षीन्द्रं गन्ध पुष्पादिभिर्यजेत् । (वि-
तिलके)

पादुका समर्पण कारणमाह
आसनं गन्तुमीशस्य पादयोः पादुकां न्यसेत् । (वि-
तिलके)

स्नानासन प्रार्थना
स्नान कालस्त्वयं प्राप्तः तवेच्छा वर्तते यदि ।
अभ्यञ्जयित्वा देवेश सुरस्नानं कर्तुमर्हसि ।
सपादपीठमपरं शुभं स्नानासनं महत् ।
आसादयाशुरस्नानार्थं मदनुग्रहकाम्यया । (पाद्मे)

अन्यत्र

देवदेव सुरा सिद्धाः तीर्थानिच महर्षयः ।
त्वत्सेवार्थमिहायातान् स्नानानेतान् कृतार्थच ।
सुरस्नानो भव देवेश मन्त्रसंभावितांबुभिः ।
आसादयासुरस्नानार्थं मदनुग्रहकाम्यया । (विष्णु तत्त्वे)
स्नानासन (सांस्पर्शिक) उपचाराणि
तैलंच दंतकाष्ठंच बिल्वाऽऽमलक चूर्णकम् ।
हरिद्रामलकं वस्त्रं गन्धमाल्यानु लेपनम् ।
यज्ञोपवीतं भूषांच आयुधानि तथैव च ।
पादुकाऽऽवाहनंचैव सांस्पर्शिक मथोच्यते । (जयाख्ये)

स्नपनस्य अर्थ विशेषः

स्नकारं सर्व सिद्धिरस्यात् पकारं पाप नाशनम् ।
नकारं नर तेजरस्यात् स्नपनं नाम उच्यते ।

अभिषेक पद निरुक्तिः

अकारं अतिरूपं स्यात् भकारं भाग्य वर्धनम् ।
षकारं षड्रसोपेतं ककारं कर्म सिद्धिदम् ।
अकारञ्च भकारञ्च षेकारञ्च ककारकम् ।
अभिषेकमिति प्रोक्तं धर्म कामार्थ मोक्षदम् । (परम
संहिता)

स्नपनस्य फलं

यथाव्याधिगतादेहं औषधेन विनश्यति ।
तथा बिम्बगतं दोषं स्नपनेन विनश्यति । (विष्वक्सेनं)

स्नपनकाले कूर्च लक्षणे

द्वात्रिंशदुत्तमं प्रोक्तं मध्यमं षोडशं भवेत् ।
अधमंचाऽष्टमं प्रोक्तं कनिष्ठपञ्चमं स्मृतम् ।
कलशानां त्रिभिः कूर्चं कारयेद् द्वादशाङ्गुलम् । (वासिष्ठे)
कलशानां लक्षणमाह

सौवर्णं राजतं ताम्रं मृण्मयं वा यथावसु ।
कलशालक्ष्णोपेताः पक्व बिल्वफलोपमाः ।
अच्छिद्धारवनवन्तरस्य काळमण्डल वर्जिताः ।
द्रव्य कुम्भाः द्रोणपूर्णाः तदर्धेनाऽथवाऽथवा ।
पादेन कलशाशिष्टाः पूतावार्याऽऽढकमेववा । (पाद्मं)

दंतकाष्टस्य लक्षणमाह

दंतकाष्टं ततो दध्यात् खदिरोदुम्बरं तथा ।
चूतदण्डेन देवस्य दंतदावन माचरेत् ।
काष्टेन देववदने सव्यादारभ्य पश्चिमम् ।
शोधनार्थं तु दंतानां दर्शयित्वा ततः परम् । (पारमे, वि-
तिलके)

घृतारोपण विधिः

देवस्य पुरतरथाप्य पात्रं लोहं विनिर्मितम् ।
घृतेनापूर्य तत्पात्रं प्राग्बत् संस्कृत्य देशिकः ।
उभाभ्यां चैव हस्ताभ्यां दूर्वामादाय मूलतः ।
घृते निमज्ज्य चाग्राणि देवदेवेषु सेचयेत् ।
ततस्तु कण्ठपार्श्वे तु ततो देवस्य मूर्धनि ।
पाणिप्रक्षालनं कुर्यादन्तरांतरयोगतः ।
दूर्वाभिदस्तथा प्रोक्ताः घृतारोपण कर्मणि ।
हस्तव्यत्यास मार्गेण घृतारोपणमाचरेत् । (पाद्मे - पारमे)

स्नानासने मन्त्र विषयाः

स्नानासनप्रार्थनं च उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ।
स्नानासनं प्रवेश्याऽथ भद्रं कर्णेऽक्षरस्तथा ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण दंतदावनमाचरेत् ।
इषेद्धोर्जेति वै मन्त्रं जिह्वानिर्लेपनं तथा ।
शन्नो देवीति मन्त्रेण गण्डूषं च समाचरेत् ।

पिशंग पृष्टि मन्त्रेण मुखमार्जन माचरेत् ।
दधिक्राविण्णेति मन्त्रेण मधुवातेतिवै तथा ।
मधुपर्कं प्रदातव्यं दधिक्षीरमधु दध्याज्य शर्करैः ।
वामदेव्यमिति मन्त्रेण अभ्यङ्गं च समाचरेत् ।
विष्णोर्णुक मन्त्रेण मौलौ आमलकं लिपेत् ।
नते विष्णुरिति मन्त्रेण आमलक स्नान माचरेत् ।
देहशोथे हरिद्रां च पञ्चगव्यं च मेव च ।
कलश स्नपनं चैव पूर्णकुम्भाऽभिषेचनम् ।
नारायणं च तद्विष्णोः नते विष्णोस्तथैव च । (पाद्मे)

घृतारोपणकाले मन्त्र भेदाः

पादे सुमंगलं चेति कण्ठे भद्रमिति द्विज ।
सुशोभनं तु शिरसि क्रमान्मन्त्रः प्रकीर्तिताः ।
यद्वासर्वस्य मन्त्रस्य द्वादशाक्षरमेव वा । (पारमे)

कलश स्नपने मन्त्र निरुक्तिः

विष्णोर्णुकं दधिक्रेति आप्याय मधुवेति च ।
त्रातारं भूर्भुवस्वेति गन्धद्वारां तथैव च ।
शतधारं घृतं चैव एवं स्नपन माचरेत् ।
हिरण्यवर्णां हरिणीति हरिद्रालेपनं चरेत् ।
हिरण्यवर्णां शुचयेति हरिद्र स्नपनं चरेत् ।
गन्धश्च स्नपनं कुर्यात् गन्धद्वारेति मन्त्रतः ।
सहस्र धारया स्नानं पुरुषसूक्तं च तद्भवेत् । (विहगेन्द्रं)

अभिषेचन काले मन्त्र निरुक्तिः

यद्व्यस्य च योमन्त्रस्तन्मन्त्रेणाभिषेचयेत् ।
अथवा पौरुषैः सूक्तैः द्वादशाक्षर विद्यया ।
अथवा विष्णु गायत्रिया षडर्णेनाथवा रमे ।
स्वमूर्तिं विद्यया वाऽपि स्नापयेत् श्रीपतिं गुरुः । (श्री)

तन्तुवेष्टन काले मन्त्रः

त्रैगुण्यं सूत्रमावृत्य कलशी वार्धकी घटे ।

“इन्द्रं न त्वेति” मन्त्रेण तन्तुना परिवेष्टयेत् । (विहगेन्द्रं)

कलश भेदेन तन्तुवेष्टन भेदाः

तन्तुभिः क्रमयोगेन वेष्टयेन्मूलविद्यया ।

महाकुम्भम् त्रिसूत्रेण वर्धनीं च द्विसूत्रकम् ।

कलशं रत्नैकसूत्रेण अन्तरं यवमात्रकम् । (मार्कण्डेयं)

सूत्रादीनां अधिदेवता विषये

कलशानां तु गरुडः शेषः सूत्रस्य दैवतम् ।

कूर्चानां तु परंब्रह्मा चक्रिकाणां तु चक्रराट् ।

वाससां वासुदेवोस्तु सर्वेषां स एववा । (ईश्वरं)

कलशाणामभावे

कलशानामभावे तु शङ्खं वा शुक्तिकंतुवा ।

ईशाने निक्षिपेत्पात्रं स्नानार्थं कल्पितोदके ।

पृथक् पृथक् च द्रव्याणि

क्षिप्त्वाऽभिषेचयेत् । (तत्त्वसंहिता)

कलशे निक्षेपणीयं द्रव्यस्य शारीरकसाम्यत्वम्

अस्ति रत्नं सिरा तन्तुं मांसं मृत्स्नेति कीर्तिताः ।

मज्जापितान्मेधो जलरक्तं प्रशस्यते ।

कूर्चं तु शक्ति इत्युक्तं चर्मस्यांबरवेष्टनम् ।

सप्तदातूनि देहानां कुम्भेषु कलशेषु च । (पाद्मं)

महाभिषेककर्तव्यकालाणि

महाऽभिषेकमित्युक्तं महापातकनाशनम् ।

विषुवे जन्म नक्षत्रे द्वादश्याममावासरे ।

अर्धोदयादि काले च जगत्पीडा समाकुले ।

आकर्षणप्रतिष्ठाऽन्ते अन्येषु विविधोत्सवे ।

आदौ वन्ते च कर्तव्यं तत्तत्कालानुसारतः । (विष्वक्सेनं)

महाभिषेकस्य द्रव्याणां मानानि

तैलं त्रिभार मित्युक्तं तद्भारं माक्षिकं तथा ।
द्विभारं घृतमित्युक्तं द्विगुणं क्षीरमुच्यते ।
पञ्च भारं दधि प्रोक्तं द्विभारं इक्षुसारकम् ।
तदर्थं आम्र संप्रोक्तं लिङ्गुचाम्बु चतुर्गुणम् ।
भारं नारङ्ग सारं स्यात् घनसारं दशांशकम् ।
तण्डुलाम्बु द्विगुणं प्रोक्तं त्रिगुणं शुद्धतोयकम् ।
रम्भा फलंतु लक्षं स्यात् तदर्थं नाळिकेरकम् ।
सहस्र संख्या पनसं पञ्चचूर्णंतु भारकम् ।
हरिद्राचूर्णं तु भारं स्यात् हरिभक्ति प्रदं शुभम् ।
सिता भार त्रयञ्चैव तिन्त्रिणी अर्धभारकम् ।
पिष्टं धात्रीच भारं स्यात् पुण्य तीर्थं च शोधितम् ।
उत्तमोत्तम मित्युक्तं तदर्थं मध्यमोत्तमम् ।
तदर्थं अधमंप्रोक्तं देशकालानुसारतः । (परम्)

अभिषेक यजमानस्य फलं

एवं यः कुरुते भक्त्या श्रद्धा भक्तिसमन्वितः ।
महींलोके सुखं प्राप्य पुत्र पौत्रादि संयुतः ।
देहान्ते विष्णु सायुज्यं प्राप्नुयान्मम
शासनात् । (विष्वक्सेनं)

द्रव्याणां अभिषेक क्रमाणि

प्रथमं गन्ध तैलञ्च द्वितीयं आमलकं भवेत् ।
तृतीयं पञ्चगव्यं स्यात् घृतरन्नां चतुर्थकम् ।
पञ्चमं पयसरन्नां दधिरन्नांतु षष्ठकम् ।
सप्तमं पञ्चाऽमृतंचैव इक्षुसाराऽष्टकंतु वै ।
नवमं मधुसम्युक्तं पनसं दशमं तथा ।
एकादशाऽऽम्रसारं स्यात् पञ्चचूर्णं तुद्वादशम् ।

त्रयोदशे हरिद्रांच बीजसारैःचतुर्दशी ।
पञ्च दश्यां हरेःस्नानं मातुलङ्ग रसेनच ।
नालिकेरांबुनीचैव जम्भीर रसषोडशी ।
सप्तदशं हरेः स्नानं तिन्त्रिणीफल वारिणा ।
अष्टादशंभवेत्स्नानं सर्व गन्धाम्बुभिर्हरिं ।
एकोन विंशतिजले विंशतिं कलशैस्तथा ।
इत्येतेरुपचारैश्च स्नापयित्वा जनार्दनम् । (सनक संहिता)

स्नानकाले देव दर्शनेफलं

स्नानासनस्थं देवेशं योनरो दर्शयिष्यति ।
गङ्गास्नान फलंप्राप्यविष्णु
सायुज्यमाप्नुयात् । (अनिरुद्धे)

स्नपन काल भेदेन फल भेदाः (पाद्मे)

पञ्चम्यां स्नपने विष्णोःयथेष्ट फलमश्नुते ।
आजन्म ऋक्षे दशगुणं श्रवणे द्विगुणं भवेत् ।
त्रिगुणं शशिनं पूर्या क्षयेशतगुणं भवेत् ।
चतुर्गुणं स्यात् द्वादश्यां त्रिगुणं तारक त्रये ।
संक्रांत्यां षड्गुणंस्यात् विषुवे त्रिगुणं भवेत् ।
अयने दक्षिणं पर्वण्यं शतगुणं भवेत् ।
अयनेऽन्यत्रविहिते सहस्रगुणमप्लवम् ।
विधौविधन्तुदग्रस्ते स्नानं त्रिंशद्गुणं भवेत् ।
सूर्ये शत सहस्रं तु युगान्ते कोटि संमितम् ।
अनन्तरस्यात् व्यतीपाते कालेष्वेतेषु
पूजनम् । (अनन्तसंहिता)

पञ्चगव्यस्य पृथक्फलानि

पञ्चगव्यानि गृहीयात् मृत्पात्रे नूतनेशुभे ।

गोमूत्रं रोगनाशंरयात् दधिः पुत्रविवर्धनम् ।
घृतंतु देहशुद्धिरयात् क्षीरेण आयुर्वर्धनम् ।
गोमयेन पाप नाशंरयात् पञ्चगव्यफलं शुभम् । (परम
संहिता)

पञ्चगव्य पूजन काले स्थानानि
नवकृत मध्ये दुग्दं ऐन्द्रेतु दधिनिक्षिपेत् ।
याम्यांतु घृतकुम्भंच गोमयं वारुणे तथा ।
गोमूत्रं सौम्यदिग्भागे स्थापयेत्
पञ्चगव्यकम् । (विष्वक्सेनं)

आडकादीनां प्रमाणानि
आढकद्वय संयुक्तं तदेव शिवमुच्यते ।
तद्वयं द्वोणमित्युक्तं तद्वयं खारि संज्ञकं ।
तत्रयं भारमित्युक्तं तस्मात्सर्वान् विचिन्तयेत् । (पारमे)

अभिषेक घटानां दानस्य फलं
वासुदेवाऽभिषेकार्थं मृत्घटानि प्रयच्छति ।
लोकेशतायुषमरयात् सर्वकामसमृद्धिमान् ।
ताम्र कुम्भ प्रदानेन देवेन्द्रत्वम् समाप्नुयात् ।
रौप्यकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोकं समश्नुते ।
हेम कुम्भप्रदानेन विष्णु सारूप्य माप्नुयात् । (अनिरुद्धे)

शाश्वत कवच समर्पण विधिः
करतूरिकां मृगमदं कपूरेण समन्वितम् ।
चन्दनं कुङ्कुमचैव वासनाद्रव्य सम्युतम् ।
कवचे निक्षिपेत् गन्धं पुण्याहं वाचयेद्गुरुः ।
तत्प्रतिष्ठाञ्च कुर्वीत गुप्तरथाने समर्पयेत् ।
बन्धयित्वातु कवचं सर्वाङ्गं परिवेष्टयेत् ।
पूजयित्वा यथान्यायं क्षमापणमथाचरेत् ।

एवंप्रकारं द्वादश्यां कारयेद्देशिकोत्तमः । (जयोत्तरे)

अभिषेक पञ्चामृतस्य लक्षणं

एकञ्च नाळिकेरञ्च कदली सप्तमं भवेत् ।

नाळिकेराऽर्धचगुल्लंदध्यात्गुळाऽर्धं च घृतं मधु ।

एलाचूर्णसंमिश्रं पञ्चामृतमिति स्मृतम् । (अनिरुद्धे)

अभिषेचन द्रव्यभेदेन फलभेदानि

अभ्यङ्ग तिलतैलेन रमानाथं महत्प्रभुम् ।

यः करोति सकृत् भक्ताः सकुबेर गृहेवसेत् ।

रमानाथं महाविष्णुं दध्ना यः स्नापयेन्नरः ।

सर्व पाप विनिर्मुक्ताः विष्णुलोके महीयते ।

रमानाथं महाविष्णुं घृतेन स्नापयेन्नरः ।

कल्पार्जितं महापापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

रमानाथं महाविष्णुं गोक्षीरेणच स्नापयेत् ।

कुलैक विंशमुत्थाप्य पुण्यलोके महीयते ।

रमानाथं महाविष्णुं मधुनास्नापयेन्नरः ।

पापनाशंविनिर्दूय ब्रह्मलोके महीयते ।

रमानाथं महाविष्णुं स्नानं इक्षुरसेन यः ।

सकृदप्याचरेत् भक्त्या चन्द्रलोके समश्नुते ।

लिकुचेन रसोत्पन्नं सारेण स्नापयेन्नरः ।

रमानाथं महाविष्णुं पितृलोके महीयते ।

नाळिकेर जलंस्नानं रमानाथस्य यद्भवेत् ।

ब्रह्महत्यादि पापानां नाशनं परिकीर्तितम् ।

रमानाथं महाविष्णुं रम्बाफलैश्चसिञ्चयेत् ।

विन्यस्य सकलं पापं वायुलोके महीयते ।

वस्त्रपूतेन तोयेन रमानाथं महत्प्रभुम् ।

स्नापयेद्धारुणं लोकं आप्नोति द्विज सत्तम ।

रमानाथं महाविष्णुं रन्नापिते गन्ध वारिभिः ।
सवै पुरुषोविप्र गन्धर्वलोकमाप्नुयात् ।
रमानाथं महाविष्णुं फनसै रभिषेचयेत् ।
फलभूमि मवाप्नोति सरस्यवान्नात्र संशयः ।
इक्षुसारञ्च जम्भीरं आम्रैःनालिकेरकैः ।
पञ्चामृतैश्च कपूरैः कुङ्कुमैरभिषेचयेत् ।
रमानाथं महाविष्णुं फलैरन्यैश्च सिञ्चयेत् ।
बहुपुत्रानवाप्नोति अतुलां श्रियमाप्नुयात् । (अनिरुद्धे)

रन्पनबिम्भमभावे विधिः

अभावेरन्पनाच्चादिः हेतुना सन्निधावपि ।
कूर्चेवा पादुकायांवा देवमाह्य मूलतः ।
तत्तद्धिम्भोक्त कर्माणि कृत्वा मूले
विसर्जयेत् । (नलकूभरे)

अन्यत्र

प्रातःकाले सपर्यायांरन्पनं कर्मकौतुके ।
माध्याह्नेपिच सायाह्ने रन्पनं प्रोक्षणं भवेत् । (सनत्कुमारे)

रन्पने पञ्चद्रव्याणां लक्षणम्

एला लवङ्ग मधुरं कोष्टं चंपक कुङ्कुमलम् ।
रन्पनाङ्गमिदं द्रव्यं पञ्चद्रव्यमिहोच्यते ।

पञ्चामृतस्य वैशेषिक भेदानिलक्षणञ्च

कदली नालिकेरञ्च सितामधुघृतं तथा ।
समावयेरन्तु पञ्चानां पञ्चामृतमिति स्मृतम् ।

अन्यत्र

गोघृतं नालिकेरञ्च पैशाच कदलीफलं ।
शर्करा मधुसम्युक्तं पञ्चामृतमिति स्मृतम् ।

अन्यत्र

फलसारं इक्षुसारं पुष्पसारं तथैवच ।

नालिकेरं घृतंचैव पञ्चामृतमिति स्मृतम् ।

अन्यत्र

क्षीरं दधिघृतंचैव मधुशर्कर मेवच ।

उत्तमं द्रोणमात्रंतु मध्यमं तु तदर्धकम् ।

तदर्धमधमं प्रोक्तंपञ्चामृतमिति स्मृतम् ।

अन्यत्र

आम्रं फनसमेवोक्तं दाडिमं बीजपूरकम् ।

नारङ्गं शर्कराचैव फलपञ्चामृतं स्मृतम् ।

स्नपनस्यफलभेदेन कालभेदाः

मोक्षकाः सदाकुर्यात् स्नपनम् निशिवाहिनी ।

रिपुक्षयार्थी दिवसे धर्मार्थी दिनमध्यमे ।

दिनांते सर्वभोगार्थी प्रयश्चित्तेषु सर्वदा । (ईश्वरं)

स्नपनस्यएकभेर बहुभेरयोः स्थान भेदाश्च

एकभेरे गर्भगेहपुरतःस्नपनार्थिकाः ।

बहुभेरविधाने तु प्रासादस्याऽग्रतोपिवा ।

सर्वावरणभूष्वेव दिक्षुसर्वासुवा रमे । (श्री)

कलशेषु बध्नीय सूत्रानां नियोजन विधिः

घटेन येन देवेशःस्नाप्यते गुरुणा रमे ।

तद्धटावेष्टितं सूत्रं छित्वा प्रादेश सम्मितम् ।

बध्वाहरेः करेदेवि स्नापयेत्तद्धटांबुना । (श्री)

चतुरस्थानार्चनभेदेन स्नपन भेदाः

चतुरस्थानार्चनं कृत्वा स्नापयेच्च ततो हरिम् ।

एषमुख्योऽभिषेकस्ते कथितः कमलेक्षणे ।

विनाहोमं मध्यमं स्यात् तथा चक्राब्ज मण्डले ।

पूजाहीनोऽधमो भद्रे कुर्याज्ज्ञात्वा विचक्षणः । (श्री)

हरिद्राचूर्णस्नपन फलं

श्रियः कुम्भात् समुद्धृत्य श्रीसूक्तेनाऽभिषेचयेत् ।

पूर्णाहुति यथाहोमे चूर्णस्नानं तथा भवेत् ।
पवित्रारोपणेवापि पूर्णमाराधनं भवेत् । (पाद्मं)

तच्चूर्णेन तिलक धारणेफलं

हरिद्राकुङ्कुमं वापि चूर्णं विष्ण्वभिषेचितम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येतु धारयेद्दीपवत् द्विज ।
विष्णुगात्रात् यच्चूर्णं ललाटे यदिधारयेत् ।
अपोह्य पातकान्याशु मोदन्ते दिविदेववत् । (सनकं)
अभिषिक्तेतु यच्चूर्णं विष्णु बिम्बेतु योनरः ।
हरिद्रां धारयेन्नित्यं सोऽश्वमेध फलं लभेत् । (पाद्मं-पारमे)

ऊर्ध्व पुण्ड्रस्य आकार भेदेन फलभेदाः

येनोर्ध्वपुण्ड्रं सौम्यंरयात् आर्जवञ्च कृतं भवेत् ।
ते कराकार्यं प्रकारेण तादृशं फलदं भवेत् ।

ऊर्ध्व पुण्ड्रस्य अवश्यकत्वं

श्रीचूर्णं रहितं पुण्ड्रं कदाचिन्नैव कारयेत् ।
धारयेद्यदि मोहेन तत्पुण्ड्रंरयादनर्थकम् ।
श्रीचूर्णं सहितं पुण्ड्रं विष्णुरथानं प्रकीर्तितम् ।
नोचेत् ज्येष्ठागृहं विध्यात् तरस्मात्तत् धारयेत् द्विज ।
सपवित्रेण करेणैव धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।
चन्दनाऽऽलेपनंचैव तद्दानंचैव वर्जयेत् ।

कण्ठे तुळसीमाला धारणे फलं

कण्ठमूलेतु तुळसीं यस्तु धारयते नरः ।
अहोरात्रकृतं पापं तस्यनश्यति तत्क्षणात् । (अगरस्त्ये)

प्रतिष्ठाकाले कर्तव्य स्नपन नियमाः

नयनोन्मीलनात्पूर्वं नवभिः पञ्चभिस्तुवा ।
कलशैःस्नापयेत्पूर्वं नयनोन्मीलनं ततः ।
तत्त्वन्यासहोमादीन् कृत्वा देशिकसत्तमः ।

पुनः पूर्वोक्त कलशैः संरन्नाप्य पुरुषोत्तमम् ।
देवीभ्यां देवदेवेशं शय्यायां शाययेत्ततः ।
प्रातरुत्थाय देवाय भोगान् संदर्शयेत् क्रमात् ।
कलशैः सप्तदशभिः षोडशैर्द्वादशैस्तु वा ।
अभिषिच्याथ देवाय मुद्गान्नं विनिवेदयेत् ।
प्रतिष्ठादिवसे प्रातरिंशद्भिः पञ्चविंशकैः ।
एकविशैस्तुवा जिष्णुं कलशैरभिषेचयेत् ।
तदन्येद्युःप्रभातायां अष्टोत्तर शतैर्घटैः ।
एकाशीति घटैर्वाऽपि संख्यैकेन विहीनया ।
पञ्चाशतावा देवीभ्यां देवं संरन्नापयेद्ब्रमे । (श्री)

रन्पन मध्ये उपचारनियमाः

प्रतिद्वयं तु मन्त्रेण ह्यर्घ्यालिभन माल्यकैः ।
धूपद्वयैः समभ्यर्च्य ततस्तेनाऽभिषेचयेत् । (श्री-ईश्वरे)

रन्पने पर अपर भेदेन द्विविध लक्षणे (ई)

रन्पनं द्विविधं विद्धि पराऽपरविभेदतः ।
परंतु दशधाप्रोक्तं प्रधानादि विभेदतः ।
प्रधानं प्रथमं विद्धि द्वितीयंतु परं स्मृतम् ।
तृतीयं पर सूक्ष्मं स्यात् परस्थूलं चतुर्थकम् ।
पञ्चमं स्यात् सूक्ष्मपरं सूक्ष्मसूक्ष्मंतु षष्ठकम्
सूक्ष्मस्थूलं सप्तमं स्यात् स्थूलं स्यात् परमष्ठमम् ।
स्थूलसूक्ष्मं तु नवमं स्थूलस्थूलं तदुत्तरम् । (पारमे)
चतुर्धात्वपरं विद्धि ह्येकैक नवधारिथितम् ।
उत्तमोत्तम पूर्वेण भेदेन द्विजसत्तम ।
पराऽपरविभेदानामेषां साधारणं स्थितम् ।
अनन्तकलशं नाम्ना रन्पनं सर्वपूरकम् । (पारमे)

पूर्वोक्तद्वयाऽलाभे प्रतिद्वयानां नामानि

पाद्ये द्रव्यान्तरालाभे दूर्वाऽर्घ्ये च सर्षपः ।
शरत्तमाचमनीयेतु तक्कोलं मार्जनाम्भसि ।
सहदेवी गन्धतोये चन्दनक्षौद इष्यते ।
कषायतोये च अश्वत्थम् शीतं उष्णोदके असति ।
रत्नोदके वज्रमेकं कदल्येका फलाम्भसि ।
सुवर्णं लोहपानीये शालि तण्डुलमक्षते ।
यवोदकघटे व्रीहिः शस्यते कमलासन ।
अलाभे दधिनी क्षीरं क्षीराभावे तु तद्वधि ।
मधून्यलाभे सर्पौषि तदलाभे भवेन्मधु ।
अलाभे पञ्चगव्यानां घृतमेवैक मिष्यते ।
पञ्चगव्ये तु यरयस्यात् अलाभः तत्पदे घृतम् । (पाद्मं)

स्नपन कालभेदेन तीर्थस्य परिमाण विधिः

प्रातःकाले सपर्यायां स्नपनं कर्मकौतुके ।
तथैव स्नपनं वर्ज्यं अन्यकालेच प्रोक्षणम् ।
पूर्वाह्णे विंशतिद्रोणं मध्याह्णे द्विगुणं भवेत् ।
सायाह्णे विंशति द्रोणं अष्टद्रोणाऽर्धं रात्रिके ।
इत्येते जलसंख्यास्यात् अभिषेकं
विधीयते । (सनत्कुमारे)

वस्त्रादीनां अभावेन अभिषेचिते प्रत्यवायः

यज्ञोपवीतपुष्पाद्यैः समभ्यर्च्य यथाविधिः ।
पुरुष सूक्तेन मन्त्रेण स्नानं कुर्यात् जनार्दनः ।
वस्त्रपुष्पाणि हीनेन स्नानं कुर्यात् जनार्दनः ।
तत्स्नानं राक्षसं ज्ञेयं तद्भामं राक्षसं भवेत् । (सार
समुच्चये)

अभिषेक काले कलशानामभावे पर्याय विधिः

जलजानांच बिम्बानां नित्यस्नानं विधीयते ।

लोहजानां च बिम्बानां रन्नानं पर्वणि पर्वणि ।
कलशानामभावेच रन्नानार्थं कल्पितोदके ।
पृथक् च द्रव्याणि क्षिप्त्वा
क्षिप्त्वाऽभिषेचयेत् । (तत्त्वसम्हिता)

पूजितकलशस्य पर्युषितदोषाऽभावः
अधिवासित कुम्भस्य तीर्थानां पूर्वमेव तु ।
न पर्युषित दोषोऽस्ति अधिवासैः तथाऽर्चनैः । (श्रीः)

औपचारिक (अलंकारासन) उपचाराणि
दर्पणं व्यजनं छत्रं पूकशं (कलशं) पूर्ण पात्रकम् ।
धूपं दीपं महाकुम्भं नृत्यं वाद्यं च गीतकम् ।
योषिते श्वतुरङ्गैश्च मात्रा मुद्रा विराजितैः ।
सर्पाकृति दर्शितानि औपचारिकमिष्यते । (जयारख्ये)

वस्त्र समर्पणे कालभेदेन वर्णभेदाः
उषत्काले तु नीलं रस्यात् पूर्वाह्ने शुद्ध वस्त्रकम् ।
मध्याह्ने रक्तं वस्त्रं रस्यात् सायाह्ने क्षौम वस्त्रकम् ।
निशायां श्यामवर्णं रस्यात् रात्रौ पीतांबरं धरेत् । (अनिरुद्धे)

यज्ञोपवीत धार्यमान विधिः (आचार्यस्य च
नाभेरुर्ध्वमनायुष्यं अधो नाभेरतपः क्षयम् ।
तस्मात् नाभिसमं कुर्यात् यज्ञ सूत्रं च धारयेत् ।
तालमान गते सूत्रे एकाशीति गुणीकृतम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणी कृत्य परिवृत्य पुनः पुनः ।
स्वर्णोपवीतकं नित्यं यथाकाले च धारयेत् । (धर्म शास्त्रे)

अञ्जनस्य लक्षणमाह
उक्त चन्दनं करतूरि करटी रोचना जटा ।
अञ्जनानां मभावे च चन्दनं च प्रशस्यते ।
हैम कर्पूर संयुक्तं अशीत गुण रञ्जनम् ।

अञ्जनं हरत संग्राह्यं उक्त मार्गेण मर्धयेत्.
दर्पणाकार वदने घोनाग्रे मत्स्य रूपिणम्।
अञ्जनंच शलाकंच देव नेत्रेच रञ्जयेत्।
सूर्याय चन्द्र देवाय नयने मध्य देवताः।
तत्प्रमाणंच नयनं सर्व काम फलप्रदम्।(बृहद्बृह्मे)

गंधसमर्पण क्रमः

तद्धिप्रासेति मंत्रेण गंधेन ऊर्ध्वाग्रिमालिपेत्।
ललाटे भुजयोःकण्ठे नाभौ वक्षसिच क्रमात्।(शाण्डिल्ये)

प्रातःकाल पूजने उपयोज्यपुष्पाणि

पाटलं शतपत्रञ्च तुळसी घटमल्लिका।
नन्धावर्तञ्च मंदार माधवी चंपकं तथा।
पुन्नाग केतकीचैव प्रातःकालार्चने दश।

मध्याह्नकाल पूजने उपयोज्यपुष्पाणि

श्वेताब्जं करवीरञ्च पालाशं तुळसी तथा।
उत्पलं बिल्व दूर्वाच रक्तोत्पलमथापिवा।
कोविदारक पत्रञ्च श्वेतपाटलमेवच।
प्रोक्तान्येतानि पुष्पाणि दश मध्याह्न पूजने।

सायाह्नकाल पूजने उपयोज्यपुष्पाणि

रक्ताब्जं कुमुदञ्चैव मल्लिका जाति मालति।
माधवी करवीरञ्च हीभेरपुष्पदंशकम्।
तथादमनकञ्चैव सायङ्कालाऽर्चने हरेः।(पाद्मे-श्रीधरीये)

सर्वकालार्चनीय उपयोज्य पुष्पाणि

हीबेरंच तमालंच तथा दमनक त्रयम्।
तुलरयौ सित कृष्णेच केवला क्षपकस्तथा।
एतैःसंपूजयेत् सर्वकालेषुच तथाऽर्चयेत्।(श्री)

अभीष्टफलावाप्ति कथनम्

कल्हार पङ्कज पलाश सुगन्धितानि-
बिल्वैश्च पाटलमशोक स चंपकानि ।
अन्यानि सौरभ सुपुष्पविचित्रितानि-
अष्टाधिविंशतिशतं द्विशताधिकानि ।
पक्वानि क्षीर मधुपर्क सुसर्पिषाणाम्-
वस्त्राणिसूक्ष्म वनमालविचित्रितानि ।
प्रज्वाल्यमग्नि विधितानि तिलानि पुष्पैः-
मध्वादिरंभ पनसाम्र फलानिरम्ये ।
भुक्तानिशांबु मृगनाभि सुचन्दनानि -
कर्पूररोचनाऽगरु सुगन्धितानि ।
एवंसदैवविहितानि विपश्चितानि-
सर्वममाऽर्चय भवेदिह सर्वकामः ॥ (श्रीधरीयं)

धूप द्रव्यस्य लक्षणं

गुग्गुळ्यादगरुंचैव सकोष्ट चन्दनं तथा ।
उशीरंच गुग्गुळंचैव धूपं कर्पूरकैर्युतम् ।
एवमष्टविधं ग्राह्यं धूपद्रव्यमिति रमृतम् । (सनत्कुमारे)

धूप पात्रस्य लक्षणं

धूप पात्र प्रमाणेन द्विपादं मुख वृत्तकम् ।
पद्मं पावक पूरंच तन्मानं तालमेवच ।
एवमेतत्प्रमाणेन धूप पात्रस्य लक्षणम् । (पारमे)

धूप पात्रस्य अधिदेवताः

मुखे पावक दैवत्यं द्विपादौ चन्द्रसूर्ययोः ।
धूप पात्राधि दैवताय ओं नमः पावकायच । (पाद्मे)

धूप समर्पण लक्षणमाह

न धूपैः स्फुरदङ्गारैः नज्वालैश्च निरञ्जनैः ।
धूपं दत्त्वाऽथ देवेशं पादं वामेन ताडयेत् ।

देवदारु कृतं धूपं चन्दनाऽगरु मिश्रितम् ।
दद्याद्देवाय पूजायां सधूमाऽङ्गार सम्भवम् ।
शाली सर्जर संदग्ध कृत्रिमाऽगरु मिश्रितम् ।
धूपं सौगन्धमादाय देवाय विनिवेदयेत् । (परम संहिता)

धूप समर्पण कालानि

पुण्याहं पात्र पीठं च स्नानं गन्धादि धूपकम् ।
कलशं शान्ति होमं च अभिषेके केशशोधनम् ।
रक्षामुहूर्तं दीपान्तं धूपं दत्वा प्रदर्शयेत् । (सनत्कुमारे)

दीपारोपण लक्षणं

मुखे वक्षसि नासाग्रे कण्ठे वक्षसि पादयोः ।
प्रत्येकं प्रणवाकारं दीपारोपण लक्षणम् । (परमे)

अन्यत्र

दक्षिणपादमारभ्य वामपादं तु पश्चिमम् ।
वाद्यमङ्गल संयुक्तं गीतमङ्गुष्ट संयुतम् ।
दीपं आरोपयेन्मन्त्रि उद्दीप्यरवेति मन्त्रतः । (अनिरुद्धे)

दीपारोपण यजमानस्य फलं

वक्त्रे वक्षसि नाभौ च जानू पादद्वये तथा ।
एवं पञ्च विधं कुर्यात् चक्राकारं च वेष्टयेत् ।
तत्सन्निधौ महादीपानारोपयति योनरः ।
दीपं दीपं द्वयं वापि आज्येन तैलेन वा पुनः ।
इहे सांराज्यतां प्राप्य देहान्ते यांति तत्पदम् ।
कार्पासं पाटलं वापि पद्मतन्तु समुद्भवम् ।
कौसंबं रजितं कृत्वा देवस्याग्रे समर्पयेत् ।
तच्च संख्यैक वर्षाणि वैकुण्ठे वसति ध्रुवम् । (विहगेन्द्रे)

एकदीपादीनां अधिदेवता निर्णयं

पञ्च दीपं निवृत्यादि एक दीपे सरस्वति ।

अष्टदीपे अष्टशक्तिरस्यात् द्वादशे केशवार्चनम् ।
वासुदेवाद्यनिरुद्धान्तं षोडशं दीप देवताः ।
सप्त विंशति नक्षत्रं कोकणंच विनिर्दिशेत् । (विष्णुसंहिता)

दीप पात्रस्य लक्षणं

दीप पात्रं तथा नाळं मध्ये कुमुद कुङ्कुमम् ।
वहन्यआधारं शतेनापि युक्तमष्टाभिरेवच ।
विंशत्याचाऽष्टाभिश्चैव द्वाभ्यां पद्भ्यांच सम्युतम् ॥
अष्टाभिर्वा नवभिर्वापि एक हस्तोच्छ्रितं भवेत् ।
एकदीपाऽग्रतो न्यस्य कल्पयेच्चिल्प वित्तमः ।
दीप पात्रं सरोजाभं सुवर्णादिभि निर्मितम् ।
अथवा विकसेत्पद्मं सदृशं द्वारशोभितम् ।
इन्दुनाळं तथानाळं दण्डाग्रे सुप्रतिष्ठितः ।
उद्दीप्यरवेति मन्त्रेण दीपमारोपयेत्सुधीः । (श्री)

दीपे निवेशित आज्यादीनं विशेषः

उत्तमं गोघृतंचैव मध्यमं तिलतैलकम् ।
अधमं वृक्षतैलंच दीपतैलमिहोच्यते ।
दीपस्य कापिलं सर्पिः उत्तमं परिचक्षते ।
मध्यमं श्वेतवर्णानां गवां पद्मसमुद्भव ।
कृष्णगोभ्यां समुद्भूतं अधमंचाज्य सम्मितम् ।
अथवा तिलतैलेन अन्य तैलं नकारयेत् । (चित्र शिखण्डि)

दीपादनन्तरं धूप समर्पणे फलं

दीपञ्च प्रथमं दद्यात् पश्चात् धूपं समर्पयेत् ।
वामनासापुटे धूपं दीपं अक्षिणि दक्षिणे ।
नित्यं दीपं क्रिया दीपं बलि दीपं तथैवच ।
प्रमादाद्दीप शून्येन तत्र दीपं शतं भवेत् ।

मोक्षार्थी दीप माद्यञ्च वर्धन्ते ब्राह्मणानृपाः ।
स्वर्गे फलंचेत् धूपादीन् वर्धन्ते वैष्णवारसदा ।
तरमात्सर्व प्रयत्नेन दीपाद्धूपं समर्चयेत् । (पारमे)

घटदीप समर्पण कालः प्रयोजनं च

यात्राकाले विशेषेण कुर्यात् नीराजनं हरेः ।
दृष्टि दोषाऽभवेद्बिम्बे संकरस्पर्श सम्भवः ।
स्पर्शाऽस्पर्शादिकं बिम्बे मन्दिरे संभवेद्यदि ।
एवमादिषु शान्त्यर्थं घटदीपं प्रदर्शयेत् ।
फलं वा मुद्गरखण्डं वा चणकं वा निवेदयेत् । (सात्वते)

घट दीपस्य वर्तीनां लक्षणमाह

उत्तमाज्यस्य दीपञ्च मानं सप्ताङ्गुलं भवेत् ।
मध्यमं त्र्यङ्गुलं प्रोक्तं अधमं द्व्यङ्गुलं भवेत् ।

प्रमाणरहिते दोषनियमाः

मानहीने महाव्याधि अधिके शत्रु वर्धनम् ।
तरमात् मान समं कुर्यात् राज राष्ट्राभिवर्धनम् ।

एतत् प्रमाण दीपस्य अधिदेवता निर्णयं

यज्ञमूर्तिं च तच्चर्त्तिं चतुःशृङ्ग समन्वितम् ।
पादत्रयं समायुक्तं शिरोद्धय समन्वितम् ।
सप्तहस्तं महाविष्णुं षण्णेत्रं धवळ द्युतिम् ।
शङ्खचक्र गदापद्म चापादिषु धरं हरिम् ।
स्वाहा देव्यादि सहितं बहु दीपेन धारयेत् ।
अर्चयेत् अग्निमन्त्रेण दीपं धूपऽवसानकम् । (शाण्डिल्ये)

पिष्टदीपस्य लक्षणम्

गोधूम तण्डुलं पिष्टं शर्करेण समन्वितम् ।
एलाचूर्णसमायुक्तं घृतेन च समन्वितम् ।
दीप पात्राकृतिं कृत्वा मध्ये दीप समन्वितम् ।

पिष्ठ दीपमिति प्रोक्तं देवदेवाय दापयेत् ।(अनिरुद्धे)

नरकचतुर्दशि दिवसे दीपारोपणे फलं (विष्णु तिलके)
आश्वयुज कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां जनार्दनं ।
ब्राह्मे मुहूर्तेचोत्थाय स्मरेत्सर्वात्मकं परम् ।
तैलाभ्यङ्गं प्रकुर्वीत बन्धुभिः सह धर्मज ।
अरुणोदय वेलायां कुर्यात्तात्कालकीं क्रियाम् ।
गायत्र्यादि जपं कृत्वा सर्ववै स्नानपूर्वकम् ।
स्नान धूपादिनैवेद्यं पूजयेत् प्रयतो हरिम् ।
भक्ष्यभोज्यादि नैवेद्यं यः प्रीणयति केशवम् ।
तिलतैल प्रदीपैश्च सोऽश्वमेध फलं लभेत् ।(महाभारतेच)

दीपदानेन फलमाह

दीपदानं प्रवक्ष्यामि फलयोग मनुत्तमम् ।
यथायेन यथाचैव प्रदेया यादृशाश्च ते ।
ज्योतिरस्तेजः प्रकाशं वाप्यूर्ध्वदक्षापि वृण्यते ।
प्रदानं तेजसातरमात् तेजोवद्ध्यते नृणाम् ।
अजरतमस्त मिश्रं च दक्षिणायनमेव च ।
उत्तरायणमेतरमात् ज्योतिर्दानं प्रशस्यते ।
यस्मादूर्ध्वगमेतच्च तमसञ्चैव भेषजम् ।
तस्मादूर्ध्व गते दाता भवेदत्रेति निश्चयः ।
दीपदात भवेन्नित्यं यश्छेत् भूतिमात्मनः ।
कुलोध्यता विशुद्धात्मा प्रकाशत्वञ्च
गच्छति ।(ज्योतिषे)

कार्तिकादि मासे दीप दाने फलं

कार्तिक्यां दीपदानं च यः करोति गृहे गृहे ।
समुक्त सर्व पापेभ्यो विष्णुलोकं समाप्नुयात् ।
कार्तिक्यां नृप शर्वर्या दीपं दद्याद्यतो हरेः ।

एकं वा पञ्च चत्वारि तरस्य पापं सकृन्दति ।

यः कुर्यात् दीपदानं च एकमेकं दिने दिने ।

आमासं च स्वकैर्वशैः विष्णुलोकं भवेद्ध्रुवम् ।

पूर्णमासे तु विख्याते हरेः प्रियतरो भवेत् ।

✽ प्रदोत्सर्गं (जम्) अन्नदानं करोति यः । (मुसी मेमुकुतलं)

सर्वान् वंशान् समुद्धृत्य सविष्णु पदमश्नुते । (नारदीये)

नित्य पूजेषु दीप समर्पण कालाः

शयनांते चाऽर्चनांते होमान्ते बलिदानके ।

स्नानान्ते भोजनान्ते च भ्रमणान्ते विशेषतः ।

तत्तत्संपूरणार्थाय नीराजन मथाचरेत् ।

नीराजनं विना कुर्याच्च तत्कर्म निष्फलं भवेत् । (सनके)

नीराजनस्य त्रै विध्यं

स्नानान्ते भोग यज्ञान्ते द्वितयं सात्त्विकं भवेत् ।

सायंकाले प्रतिदिनं कुर्याद्वाजस संमितम् ।

पूजायां दीप दानाग्रे नैवेद्यान्तेपि तामसम् ।

अलंकारासनोक्तानां भोगानां अन्ततोपि वा ।

उभयत्रापि वा कुर्यात् विभवेच्छानुसारतः ।

कुर्याद् प्रासाद एकस्मिन् तेषामेकं न तु त्रयम् । (पारमे)

घट दीपस्य लक्षणमाह

पञ्चविंशाङ्गुलाऽऽयामं विस्तारं तत्समं भवेत् ।

मुखं नवाङ्गुलं प्रोक्तं पादं च चतुरङ्गुलम् ।

नाळं सप्ताङ्गुलोत्सेधमष्टपत्रं च कर्णिकम् ।

एवमेव प्रकारेण घट दीपस्य लक्षणम् । (हिरण्य गर्भे)

घटदीपस्य आवाहन देवताविधिः

पञ्च विंशाङ्गुलायामं षोडशाङ्गुल विश्रुतम् ।

वृत्तपादं समायुक्तं अग्रे पद्म समन्वितम् ।

घटाग्रे चन्द्र दैवत्यं कण्ठेरयाद्धिष्णुदैवतम् ।

उदरे बृह्म दैवत्यं आसने रुद्रदैवतम् ।

मुखे पावकमावाह्य घट दीपं प्रदर्शयेत् ।

आपादे चक्र दैवत्यं वृत्तश्चक्राधि दैवतम् ।

एवमेव प्रकारेण पादादारभ्य दैवतम् । (पारमे)

घट दीपसमर्पणकाले दर्शन फलम्

घटदीपंतु यः पश्येत् देवस्य पुरतस्स्थितः ।

सप्त जन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । (वि-तिलके)

घटदीपस्यज्वालायांउत्तमादि भेदाः

उत्तमं त्रयङ्गुलंज्वाला मध्यमंतु द्वयङ्गुलम् ।

अधमैकाङ्गुला प्रोक्ता दीपज्वालेति

लक्षणम् । (त्रैलोक्यमोहने)

नीराञ्जनस्य अन्यविधेषुलक्षणं

कार्पासबीजं सितरक्त पुष्पं दूर्वाक्षितं सर्षपनिम्बपत्रम् ।

नीराजनांते प्रतिनित्यमेवं कार्या त्रिकालेपि

हरिद्वतीर्थैः ।

धूप दीप समर्पण क्रमः

घट दीपंच धूपंच पात्रकर्पूर दीपकम् ।

सर्वान् देवान् समभ्यर्च्यचक्राकारं त्रिवेष्टयेत् । (पाद्मे)

मात्रादानस्य लक्षणं

मात्रादानं ततो दद्यात् तत्प्रकारमिहोच्यते ।

सौवर्णादिषु पात्रेषु यद्धा वेत्रलता कृते ।

तण्डुलंच ततो वस्त्रं विन्यसेच्चतिलानपि ।

तिलेषुविलिखेत् पद्मं विश्व मन्त्रेण पद्मज ।

कर्णिका केसरयुतं चतुर्दल समन्वितम् ।

हेमं फलंच मध्वाज्यं प्रतिपर्णान् पृथक् पृथक् ।

सचूर्णं पूर्य ताम्बूली विन्यसेत् कर्णिका तले ।
पात्रमुत्थाप्य हरताभ्यां उद्दीप्यरस्वेति दर्शयेत् ।
देशिकाय रस्वयंदद्यात् गोविन्दप्रियतामिति । (वि-
तिलके)

आभ्यवहारिक (भोज्यासन) उपचाराणि
सूपोदनं घृतान्नं च तिलान्नं कृसरं तथा ।
गुडोदनं घृतान्नं च क्षीरोदनं मथापि वा ।
पायसान्नमपूपपादि लाज सक्तु फलादिकम् ।
फलं मूलादिकंचैव तांबूलं च तथैव च ।
आहारादि च सर्वत्राऽऽभ्यवहारिक मुच्यते । (जयाख्ये)

प्रसादस्य पद निरुक्तिः

प्रकारं प्राणमित्युक्तं सकारं सर्व साधनम् ।
दकारं देवता रूपं प्रसादं नाम उच्यते । (अनिरुद्धे)

उत्तमादि भेदेन प्रसादस्य मान भेदाः

उत्तमं त्रिशतं भारं मध्यमं द्विशतं भवेत् ।
अधमं शत भारं च त्रिविधा संप्रकीर्तिताः ।
तदर्थं वा तदर्थं वा यथा विभव विस्तरम् ।
एवं प्रकारं नैवेद्यं दध्यात् रसवच्च्युतम् ।
तदन्नं मेरुना तुल्यं अनंत फलदं भवेत् ।
भक्ति पूर्वं प्रदध्यात् महाहविर्निवेदयेत् । (अनंत संहिता)

अपूपस्य लक्षणमाह

अपूप रहितं भोज्यं अभोज्यमिति हि स्मृतम् ।
तण्डुल क्षारकं कृत्वा पिष्टीकृत्य द्विज स्त्रिया ।
तण्डुलात्तदर्थं घृतेनैव योजयित्वा च पिष्टकम् ।
त्वदिते लोघृते संयक् पलाशच्छतवद्भवेत् । (पारमे)

नारङ्गपत्र चूर्णस्य लक्षणम्

निंब पत्रैश्च संयुक्तं नारङ्ग दल संयुतम् ।
जंबीर पत्र संयुक्तं काल पत्रैः समन्वितम् ।
आखण्ड समवायुक्तं हिङ्गु जीरक संयुतम् ।
सैन्दवेण समायुक्तं ऊर्वेणच समन्वितम् ।
उलूखले विनिक्षिप्य मुसलेनैव मर्दयेत् ।
निंबपिण्डमिति प्रोक्तं दध्यन्नं विनिवेदयेत् ।
प्रातः काले निवेद्यात देव देवस्य शार्ङ्गिणः (विष्वक्सेने)

रोग भेदेन प्रसाद निवेदने भेदाः

नेत्ररोगं गुळान्नं स्यात् तिन्त्रिण्यान्नं महोदरम् ।
जलरोगं नाळिकेरान्नं लिङ्गुचान्नं च गुल्मयोः ।
कुष्ठरोगं तिलान्नं स्यात् मरीचि पित्त नाशिनी ।
दध्यन्नं शीतवातं स्यात् पित्त काशं कपित्तयोः ।
द्वाक्षाफलं मेहरोगं कर्ण रोगादिजंबीरम् ।
शीत ज्वरं गुळापूपं हरिद्रान्नं अजीर्णयोः ।
जह्निवातं च मुद्गान्नं स्त्रीजातिश्च मखण्डयोः ।
शिशुजन्निश्च मुद्गपूपं कदली गर्भरोगयोः ।
पनसं शंखरोगं स्यात् मन्त्र रोगादि पायसं ।
आयुरारोग्यं ऐश्वर्यं / क्षीरं ताम्बूल मेवच । (मथि
शुद्धिश्च)

एतानि निवेदितान्नानि देयं भुक्ति यथाक्रमम् ।
दद्याद्यदि ब्राह्मणं च सर्व पापैः प्रमुच्यते । (गरुडे)

विसर्जनीय नैवेद्यानि

माक्षिकं क्रिमिशान्नं च पाषाणं धान्य दूषकम् ।
देहजं नासिका वासं अन्य जाति विलोखनम् ।
कुम्भीपाकं द्रव्य हीनं पूर्व भागं च मिश्रकम् ।

अत्युष्णमति मंदंच एवमादि विसर्जयेत् ।
सावधानेन पक्कान्नं मन्दोष्णंच निवेदयेत् । (श्रीः)

नैवेद्य समर्पण क्रमः - नियमंच

अर्घ्योदकेन संप्रोक्ष्य शोषणाद्यभि मन्त्रयेत् ।
बलमन्त्रेण संजप्त्वा हस्त न्यासं दिशो दिशि ।
ग्रासमुद्रेण संग्राह्यं चक्र सौरभि दर्शकम् ।
मूल मन्त्रं पुरस्कृत्य मधुवाताक्ष्यं जपेत् ।
उत्तमा पञ्च विंशत्या मध्यमं पक्षमेवच ।
अधमं नवमं प्रोक्तं नैवेद्यंच समर्पयेत् ।
मूलविग्रह देवरस्य आदौ नैवेद्यकं चरेत् ।
तथा उत्सव देवरस्य नैवेद्यंच समर्पयेत् ।
मूलभेरस्य देवीभ्यां श्री भूमिभ्यां निवेदयेत् ।
तथा उत्सव देवीभ्यां श्री भूमिभ्यां निवेदयेत् ।
स्नान मूर्तिंच नैवेद्यं बलिमूर्तिमतः परम् ।
यागमूर्तिमतः पश्चात् भोगमूर्तिमतः परम् ।
साळग्रामंच नैवेद्यं पादुकार-तदनंतरम् ।
अनन्तं गरुडंचैव विष्वक्सेनं प्रपूजयेत् ।
चण्डः प्रचण्डं द्वारस्थं भक्त बिम्बंच पूजयेत् ।
अपूपादि फलादीनि दर्शयेन्मुद्रया विना । (विहगेन्द्रे)

अन्यत्र

अन्नादीन् क्रमशो न्यूनं दशभागं स्मरेद्भमे ।
मूलादि सप्त बिम्बानां सप्त भागं निवेदयेत् ।
सालिग्रावरस्यैक भागं विमानस्य तथा परम् ।
होमायचापरं भागं पात्रेऽन्यस्मिन्निवेशयेत् ।
द्वात्रिंशत् कबळान्
विष्णोः 'देवरस्यत्वेति' मन्त्रतः । (श्रीः)

नैवेद्य समर्पण क्रमाः - अन्यत्र विधिः

आचार्यं हरतमादाय देवी हरते प्रदापयेत् ।
देवी हरतात्समुद्धृत्य देव भुक्तिं यथा
विधि । (विष्णुतत्त्वे)

विष्णोर्निवेदित प्रसादस्य प्रयोजनमाह

विष्णोर्निवेदिताग्नेन श्राद्धं कर्माणि कारयेत् ।
भुञ्जीत विष्णु नैवेद्यं देवीभ्योऽपि निवेदितम् ।
चण्डादि परिवाराणां यदन्नं च निवेदितम् ।
तन्न भुञ्जीतमनुजाः जलेऽग्नौ वा विनिक्षिपेत् ।
आलये देवदेवाय यद्यत्तरुमै निवेदितम् ।
तेनैव स्व गृहे विष्णुं तोषयेदनिशं ततः । (खग प्रश्ने, वि-
तिलके)

निवेदनकाले असन्निधेयभोगानां मनसाध्यानप्रकारः

सव्येण पाणिनाऽऽर-पृश्य प्रकोष्ठं दक्षिणस्य तु ।
तेन दक्षिण हरतेन अग्र संकुचितेन तु ।
निवेदयेत्ततो विप्र शिरसाऽवनतेन तत् ।
असन्निधेश्च यो भोगो ह्यङ्ग भाव मनुव्रजेत् ।
तत्तत् ध्यात्वा तु
मनसा भक्त्या विष्णोर्निवेदयेत् । (ईश्वरे)

भोज्यासन उपचाराणि

अष्टपुष्पाञ्जलिं चैव रत्नदानं तथैव च ।
घृतं व्यजनकं चैव दधिक्षीर मधूनि च ।
अर्हणं प्रापणं चैव पायसान्नं तथैव च ।
फल मूलमपूपादि मोदकं च गुलं तथा ।
हरतप्रक्षाळणं चैव पाद्य ताम्बूलमेव च ।
कूर्च प्रसारणं चैव अन्नदीपं च दर्शयेत् ।

होमं भूत बलिं कर्मो भोज्यासन मिति स्मृतम् ।

अर्हणपानीय लक्षणं समर्पणवैशेषिकं च

शीतलोदक संयुक्तं एलाकर्पूर संयुतम् ।

मन्दोष्णं वासनायुक्तं अर्हणांबु इति स्मृतम् ।

भोज्यासनादौ भोज्यान्ते दद्यादर्हणाम्बु च । (श्रीः - पाद्मे)

तर्पण जल लक्षणमाह

शीतलं तर्पण जलं नारिकेल जलान्वितम् ।

श्रमशान्ति निमित्तानि

अन्यान्यपि निवेदयेत् । (पारमेईश्वरे)

ग्रासमुद्रालक्षणमाह

नैवेद्यानि च सर्वाणि प्रत्येकं ग्रासमुद्रया ।

पञ्चाङ्गुलीना मग्नं तु संयोज्य कमलासन ।

अन्वारब्धेन वामेन पाणिना दक्षिणेन च ।

नैवेद्य परमान्नादि मुद्रा सा ग्रासमुद्रिका । (पाद्मे)

अन्यत्र

पञ्चाङ्गुलीनामग्नं तु संयोज्य कमलासन ।

सशीर्षं जानुनी भूमौ कृत्वा विष्णोर्निवेदयेत् ।

नैवेद्यकानि सर्वाणि प्रत्येकं ग्रास मुद्रया । (हयशीर्षे)

देवस्य निवेदन पूर्व क्रम लक्षणे

अर्घ्योदकेन संप्रोक्ष्य शोषणाद्यभिमन्त्रयेत् ।

बलमन्त्रेण संजप्त्वा हस्त न्यासं दिशो दिश ।

ग्रासमुद्रेण संग्राह्य चक्र सौरभि दर्शनम् ।

मूलमन्त्रं पुरस्कृत्य मधुवात त्रयं जपेत् । (वासिष्ठे)

कालभेदेन नैवेद्य द्रव्य भेदाः

उषत्काले च दध्यन्नं चित्रान्नं संगवे तथा ।

मध्याह्ने सरस्य भोज्यं स्यात् सायाह्ने गुळमिश्रितम् ।

रात्रौ च पायसं दद्यात् निशि क्षीरान्नमाचरेत् । (अनन्ते)

आलयाश्रित बिम्बानां पूजनात् मूलभेर पूजने श्रेष्ठतम विषये
आलयाश्रित बिम्बानां नैवेद्यान्तं प्रपूजयेत्।
मन्त्र न्यासं बलिं होमं बेराणांच नकारयेत्।
मूलेसित्तरुतथा वृक्षः शाखा भवतु तेजसा।
मूलेन पूजनं कुर्यात् सर्वं भवतु पूजनम्।(विहगेन्द्रे)

ग्रास मुद्रा विषये
वामेन पाणिना स्पृश्य प्रकोष्ठं दक्षिणेनतु।
तेन दक्षिण हस्तेन दध्यात् भोज्यादिकं सदा।
उद्धृत्य देवं पानीयं मधुपर्केन सादरम्।
पत्रं पुष्पं गृहीत्वाच दक्षिणेनतु पाणिना।
अधोमुखाङ्गुलेनैव दध्यात् देवाय भक्तितः।(नारदीये-
पाद्मे)

षड्भेर विषये निवेदन क्रममाह
मूल विग्रह देवरुय आदौ नैवेद्यकं चरेत्।
तथा उत्सव देवरुय नैवेद्यं च समर्पयेत्।
मूलविग्रह देवीभ्यां श्रीभूमिभ्यां निवेदयेत्।
स्नान मूर्तिं च नैवेद्यं बलिमूर्तिमतः परम्।
यागमूर्तिमतः पश्चात् भोगमूर्तिमतः परम्।
सालग्रामञ्च नैवेद्यं पादुकारुतदनंतरम्।
अनंतं गरुडं चैव विष्वक्सेनं प्रपूजयेत्।
चण्डः प्रचण्डं द्वारस्थं भक्त बिम्बं प्रपूजयेत्।

नैवेद्य काले उत्तमादि क्रम भेदाः
उत्तमा पञ्चविंशत्या मध्यमं पक्षमेव च।
अधमं नवमं प्रोक्तं नैवेद्यं च समर्पयेत्।(विहगेन्द्रे)

भगवतः प्रसादस्वीकरण विषये
नैवेद्यं पुरतो न्यस्तं चक्षुषा परिगृह्यते।

रसान् भक्तरयजिह्वाग्रे अश्नामि कमलोद्भव ।
आचार्य भोजनेहीनेदेवपूजाच निष्पला ।
यथाचाऽग्निमुखे भुङ्क्ते तथा कारिमुखो हरिः । (पारमे)

निवेदनविषये भक्तबिम्बानां अलाभे

मुक्त मार्गेण सर्वेषां पार्थिव्येन निवेदयेत् ।
गुरु शिषयानुभन्देतु शेषेणवा समाचरेत् ।
देवी सूरिजनादीनां मूर्त्यऽभावे हरेःपदे ।
तत् भावना प्रकारेण तत्तन्मन्त्रेण समर्चयेत् ।
निवेदने चतुर्भागं सेनेशाय निवेदयेत् ।
गुरुभिः शेष शेषाशनेनापि सादरम् ।
अन्येभ्य परिवारेभ्य सर्वं शेषं निवेदयेत् ।
सेनेश भुक्त शेषंच तत्भूतेभ्यः प्रदापयेत् । (पौष्करे)

भक्ष्यादीनां निवेदने वैशेषिकं

अपूपादि फलादीनि दर्शयेन् मुद्रया विना ।
भक्ष्यं फलं इक्षुसारञ्च ताम्बूलं लाज पिष्टकम् ।
शर्करा दधि पानीयं गुळं मुद्गादि खण्डनम् ।
इक्षुखण्डं नाळिकेरं मूलमन्त्रेण निवेदयेत् । (शाण्डिल्ये)

भगवत्प्रसाद, मन्त्राणांच विक्रिये प्रत्यवायः

मत्तीर्थं मत्प्रसादंच दत्वायो याचयेद्दनम् ।
सजीवेनैव चण्डालः सवैसन्मातृ विक्रयी ।
स्वभार्या विक्रयीचैव सयाति नरकं ध्रुवम् ।
कृत्वा तापादि संस्कारंधनार्थी याचते गुरुः ।
सवै चण्डाल इत्युक्तो सपत्नी विक्रयीप्यसौ ।
आचार्यो मन्त्रधातारं मोक्षमार्गेक साधनम् ।
अवमन्यति मूढात्मासयाति नरकं ध्रुवम् । (कपिञ्जले)

ताम्बूल निवेदनस्य विशेषत्वं समयानिच

मुहूर्त शुद्धिः स्नानकाले नैवेद्यमर्चने तथा ।
दन्त दावन दानंच वीथिं रथ्यादि यानयोः ।
कुम्भादि शान्ति होमेच ताम्बूलंच निवेदयेत् ।

ताम्बूल निवेदनस्य क्रमः

जाति पत्रं जातिफलं क्रमुकद्वय मिश्रितम् ।
एला लवङ्ग नाळिकेरं नागवल्लि दलैर्युतम् ।
मुक्तादि चूर्णं सम्युक्तं ताम्बूलंच निवेदयेत् । (वि-तिलके)

प्रापणं, तर्पणस्य लक्षणे

फल पक्क रसादीनि भक्ष्य भोज्यादि संयुतम् ।
मधुरादि रसोपेतं प्रापणं समुदाहृतम् ।
अपक्वै रतिपक्वैश्च सुपक्वैर्जल पक्वकैः ।
पानीयैरिक्षु शकलैः नारिकेलजलैरपि ।
एतैस्तु तर्पयेद्देवं तर्पणं समुदाहृतम् । (शाण्डिल्ये)

धनुर्मसि मुद्गान्न निवेदने फलम्

धनुर्मसिर्चनंचैव पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
उत्तमं त्रिशतं भारं मध्यमं द्विशतं भवेत् ।
अधमं शत भारंच निरुत्त्वचा मुद्ग संयुतम् ।
गोघृतेन सहितं त्रिविधंच प्रकीर्तितम् ।
तदर्धं वा तदर्धं वा यथा विभव विस्तरम् ।
यत्किञ्चिदपि नैवेद्यं दद्यात् भक्ति रसाच्युतम् ।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं अनन्त फलदं भवेत् । (अगरस्त्ये)

मुखवासस्य लक्षणं

नाळिकेरैश्च शकलं एलाजाति लवङ्गकम् ।
जाति पत्रञ्च तक्कोलं चूर्णं पुच्छ मरीचकम् ।
मुखवास मिति प्रोक्तं देवदेवाय दापयेत् । (सनकं)

अन्यत्र

क्रमुकं शकलं भिन्नं अभिन्नं वा मुनीश्वर ।
कर्पूर तैल संसिक्तं अपक्वं पक्कमेववा ।
ताम्बूलवल्लि पत्रैश्च नाळिकेर फलैरपि ।
एलाफलाति जातिभिः लवङ्गेनच संयुतम् ।
शिलारेणु समायुक्तं कर्पूर सहितेनच ।
समस्तं प्रणवेनैव मुखवासं प्रदापयेत् । (विष्णुतत्त्वं)

अन्यत्र

क्रमुकरयफलं भिन्नं अपक्वं पक्कमेववा ।
कर्पूर तैलसंसिक्तमसिक्तं वा मुनीश्वर ।
ताम्बूलवल्लि पत्रैश्च तप्तहेमप्रभोधनैः ।
एला तक्कोलजातीभिः कर्पूरं विहितं क्रमात् ।
मातुलङ्गफलैर्युक्तं नाळिकेरफलान्वितम् ।
शिलाचूर्णेन संयुक्तं कर्पूर सहितं तथा ।
संस्कृतं प्रणवेनैव मुखवासं निवेदयेत् । (विष्वक्सेनम्)

अन्यत्र

एलालवंग तक्कोल जातिभिश्चान्वितं शुभम् ।
मुखवासं शुभंविद्यात् ताम्बूलमितिच द्विज । (नारदीये)
पुष्पाञ्जलिं प्रदातव्या भक्त्या प्रत्युपचारतः ।
प्रत्यासनं नकुर्वीत पादुकाभ्यादि पञ्चकम् ।
गन्धाक्षतञ्च पुष्पञ्च धूपञ्चैव समर्चयेत् ।
योगासनाब्ज देवानां दातव्यञ्च यथाक्रमम् । (श्रीधरीयं)

लक्ष्म्याः वास स्थलानि

लक्ष्मीः बिल्ववने कदम्ब कुसुमे दिव्याङ्गणा कुञ्जरे ।
श्वेताश्वे रथगोपुरेच धवले छत्रे ध्वजे चामरे ।
शङ्खं पद्मवने नरेंद्र भवने गङ्गाजले गोकुले ।
सत्यं शौचयश्च सलक्षणगृहे श्रीविष्णुवक्षरस्थले । (ल

तन्त्रे)

* * * *

हवनविधौ प्रमाणश्लोकानि

होमस्य प्राशस्त्यं

होमेन सर्वं लभते होमेलोकानि शान्तयेत् ।
होमेन देवता तृप्तिः होमे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वं यज्ञमयो विष्णुः विष्णुव्याप्तञ्चराचरम् । (विहगेन्द्रे)

अग्निकार्यं कर्तव्यं कालानि

अग्निकार्यं विधिं वक्ष्ये देव देवस्य शार्ङ्गिणः ।
दीक्षायां प्रोक्षणेचैव प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
रत्नपनञ्चोत्सवञ्चैव प्रायश्चित्तेतु सर्वदा ।
अन्येष्वपि च सर्वेषु काश्यप द्विजसत्तम । (कपिञ्जले)

आज्यादि पात्राणां वर्णाश्रम भेदेन लोह भेदाः

राजाचेद्यजमानस्यात् पात्राणि कलशानि च ।
हैमादि ब्राह्मणिर्यद्धा कार्याणि नाऽन्यथा ।
ब्राह्मणादीषु वर्णेषु यजमानेषु पद्मज ।
मृण्मयाद्यपि पात्राणि यथा विभव विस्तरम् । (पाद्मोद्भवम्)

होमद्रव्याणामलाभे

समिद्धिश्च घृतञ्चैव चरुणा जुहुयात्ततः ।
लाजेन च तिलेनैव दुग्धैश्च जुहुयात्ततः ।
पूर्वं पूर्वसमालाभे समं ग्राह्यं परैः परैः ।

होमद्रव्यरत्नलाभेतु घृतेन जुहुयात्ततः।(पाद्मं)

सम्हिताभेदेन सप्तजिह्वानां नामानि

काळी कराळी सुमना लोहिता धूम्र एवहि।

स्फुलिङ्गिणी विश्वरूपा सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः।(पाद्मं)

प्रभादीप्ति प्रकाशाच्च मरीचि रथापिनी तथा।

कराळालेलिहाचैवकुण्डंव्याप्यव्यवस्थिताः।(पारमे

जयारख्ये)

समित्सप्तक विषये

स्रग्धूप मधुपर्कञ्च बीजान्याज्यं यथाक्रमम्।

तत्रान्नसमिदाधाने विशेषोयं विधीयते।(ईश्वर पारमे)

द्रव्याणाम् भेदेन मुद्राणां भेदाश्च

तिलानां शस्यतेहोमो हरिणानन मुद्रया।

घृतरस्य कार्षिकोहोमः क्षीरस्यच विशेषतः।

शुक्तिमात्राहुतिर्दध्नः प्रसृतिः पायसरस्यतु।

ग्रासार्धमानमन्नानां भक्ष्याणां स्वप्रमाणतः।

तृतीयं मूलकन्दानां पुष्पाणां स्वप्रमाणतः।

सर्वेषामेव बीजानां मुष्टिना होममाचरेत्।

अग्राङ्गुलीस्तु लाजानां शालीनां पञ्चकं हुनेत्।

फलानां स्वप्रमाणं च पल्लवानां तथैव च।

कर्कन्दुमात्रा गुळिका होतव्यो गुग्गुलीः सदा।

धात्रीफल प्रमाणं तु सम्भवे सति होमयेत्।

दूर्वाकाण्डानि विप्रेन्द्र चतुरष्टाङ्गुलानि च।

समित्प्रादेशमात्रेण समच्छेदारत्वन्विताः।(पारमे

चन्द्रिकायां)

मृगीच सूकरी हम्सी तिस्रो मुद्राः प्रकीर्तिताः।

सूकरी मुद्रया धूप चरुक्षीर घृतं मधु।
समिदाज्य तिलादीनि हंसिका मुद्रया तथा।
अन्यानि सकल द्रव्याणि मृगमुद्रयाहुनेत्
ततः। (पराशरे)

कर्मभेदेन स्वाहाकारस्य भेदाः (जयाख्ये)
स्वाहाकारं सदाहोमे पूर्णयांवौषडेन च।
तमेव शान्तिके कुर्याद् वषडाप्यायने तथा।
स्वधां पितृक्रियायाञ्च फट्कारं क्षय कर्मणि।
विद्धेषे हुं वशे हीं च नमोमोक्षप्रसिद्धये। (ईश्वर-पारमे)

स्वाहान्तं भोगसिद्ध्यर्थं नमोन्तं मोक्षसिद्धये।
भोगमोक्षाप्तयेवाऽपि तदेवोभय लक्षणम्। (ईश्वरे)

पूर्णाहुति कर्तव्य लक्षणम्।
स्रग्बिलेतु घृतञ्चैव पूरयित्वापिदापयेत्।
स्रुवाग्रे वेणीबन्धं चैव तु कारयेत्।
उद्धृतौ तु क्रमात् तर्जन्या तथा चैव कनिष्ठिका।
वक्राङ्गुष्टे सुवौग्राह्यद्धाभ्यां पूर्णाहुतिं चरेत्। (विहगेन्द्रे)

रोगादि भेदेन होमद्रव्य भेद विषयः
दीर्घज्वरादिषु ब्रह्मन् पालाशं जुहुयात् समित्।
गुडान्नं लाजसंयुतं गोक्षीरं चाऽऽज्यमेव च।
यक्ष्मारोगे तु न्यग्रोध समिधः अर्धं च तिलान् यजेत्।
पायसं मधुसंमिश्रं आज्यं चैव चतुर्मुख।
कुष्ठादिषु यजेद् ब्रह्मन् खादिरं च समित्तथा।
दधिसम्मिश्रताज्यं च मुद्गान्नं देशिकोत्तमः।
अतिसारे तु संप्राप्ते श्लेष्मरोगादि सम्भवे।
मल्लिका कुंकुमं चैव प्लक्षंतु जुहुयात् समित्।

पीताधिक्ये चम्पकानि प्रसूतानि यजेत् गुरुः ।
हरिद्रान्नं तथाबिल्वसमिधा सर्पिरेवच ।
वातरोगादिषु यजेदौदुम्बर समुच्चयम् ।
कृसरान्नं तथा पद्मबीजानामाज्यं च भूतले ।
अष्टोत्तर सहस्रंवा शतमष्टोत्तरं तुवा ।
यद्धा ऽष्टाविंशतिर्वापि प्रत्येकंच पृथक् पृथक् ।

(श्रीमन्नारायणे)

पूर्णाहुति द्रव्य विशेषाः

परिषेचनपूर्वतु दद्यात् पूर्णाहुतिं द्विजः ।
सर्वरत्नानि धान्यानि फलानि क्रमुकानिच ।
गन्धद्रव्याणि वस्त्राणि लोहानि विविधानिच ।
सर्वौषधीश्च ताम्बूलंदक्षिणा भूषणानिच ।
तथैवविविधान्नानि आज्यसिक्तानि पद्मज ।
सर्वद्रव्याणि सम्योज्य पूर्णाहुतिमथाचरेत् ।
इदंविष्णुरिति ब्रह्मन् योदीक्षामितिमन्त्रतः ।
सर्वमङ्गलवाद्यैश्च जयशब्द समाकुलैः ।
पूर्णाहुतिं प्रदद्यात्तु कुण्डे कुण्डेच देशिकः ।
वसोद्दारेति तदनु आज्यधारां क्षिपेत्क्रमात् ।

(श्रीमन्नारायणे)

क्रमहोमाऽवसानेच घृतेनापूर्यच सुचम् ।
अभावाच्च प्रभूतेन होमद्रव्येण पूरयेत् ।
तत्रोपरि घृतं दद्यात्ततोऽर्घ्यं कुसुमादिभिः ।
मूलदेशात् समारभ्य सुक् सम्पूज्या सुवान्विता ।
घृतयुक्तंतु तद्द्रव्यं सुचः पुष्कर कुक्षिमम् ।

द्रवच्चन्द्रोपमं ध्यायेत्ततः पूर्णा समुद्धरेत् ।
स्रुव दण्डं देहनाभौ मूले संरुध्य संरमरेत् । (पारमे)

अग्नि उद्दासविषये वैशेषिकं

ततः संपूज्य विधिवदध्याधैः पावकं तथा ।
आज्यादिकं निवेद्याथ कुण्डे कुण्डे स्थिताऽनलम् ।
यथाक्रमं समाधाय गार्हपत्ये विनिक्षिपेत् ।
तदग्निं विधिवद् ब्रह्मन् आत्मन्यारोपयेत् क्रमात् ।

(श्रीमन्नारायणे)

यज्ञादि सर्वकार्येषु आचार्य ऋत्विक्संख्या नियमः

आचार्याः चतुरो विप्राः षडष्टौ द्वादशापि वा ।
यजमानस्तु वरयेद्विप्रा गुरुणा सह ।
प्रवीणांश्च बहुत्वे तु तत्संख्या नियतिः कृता ।
तेषां यथोक्त संख्यानामभिज्ञानामसन्निधौ ।
तादृशान् वरयेद्विप्रांश्चतुस्त्रिं द्दियेकमेव वा ।
साधकां चतुरः षड्वा अष्टौ द्वादश षोडश ।
वरयेच्छास्त्र कुशलान् प्रवीणानुक्त कर्मसु ।
एवं सर्वेषु यागेषु नित्य नैमित्तिकात्मसु ।
आचार्याणां साधकानां सङ्ख्या नियम ईरितः । (ई)

अग्नेरङ्गानि

यत्र काष्ठं तु तच्छ्रोत्रं यत्र धूमस्तु नासिका ।
यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यत्र भरम्स्तु तच्छिरः ।
यत्र संयक् स्थिता दर्भाः तत्र केशाः प्रकीर्तिताः ।
यत्र प्रज्वलितो वह्निः सा जिह्वा तस्यैव रमे । (पाद्मे-श्री)

अग्नेरङ्गानां होमभेदेन फलभेदाः

अग्नेः शिरसि होमश्चेत् पापं केशे दरिद्रता ।
चक्षुषोर्निधनं भद्रे कर्णयो रोग सम्भवः ।

नासिकायां मनोव्याधिर्जिह्वायां सर्व सिद्धितः।(श्री)

अग्नेः भेदाः

अरण्यामथितो वह्निः बाल संज्ञश्चतुर्मुखः।

शिलया मणिनाजन्मा यौवनाग्निरुदाहताः।

वृद्धाग्निरुच्यते ब्रह्मन् श्रोत्रियागारैश्च संभृताः।(वि
तिलकं)

तेषां उपयोगानि

नित्याग्निर्वृद्ध इत्युक्तो उत्सवाग्निर्युवा भवेत्।

दीक्षाशान्तिः प्रतिष्ठाग्निः बाल इत्यभिधीयते।(पाद्मे)

परिधि विषये

चतुर्यव परीणाहानागारे हरत सम्मिते।

अन्येषां द्व्यङ्गुलं वृद्धिः परिधीनां

द्विजोत्ताम।(जयाख्ये)

*नित्यहोमेषु परिधीन् बहिर्दिक्षु न दापयेत्।(श्री)

तालमानेन विज्ञेय समित्काष्टमयं शुभाः।

*इद्माऽऽयामोद्धितालेन परिधी

बाहुमात्रकम्।(नारदीयं)

परिधीन् विन्यसेद्दिक्षु प्राची वर्ज्यं गुरुत्तमाः।

परिधीं हरतमानं तु प्रमाणं मेखलोपरि।

शक्रादिच कुभेरान्तं त्रीणीचैवतु निक्षिपेत्।(बृहद्ब्रह्मं)

अग्नेर्होमस्य तिथि भेदेन फल भेदाः

शुभेग्रहे सुनक्षत्रे शुक्लपक्षे तिथिष्वपि।

द्वादश्यां धर्मकामार्थानग्निरथ कुरुते विभुः।

सौभाग्यंतु त्रयोदश्यां एकादश्यां ध्रुवं जयः।

पञ्चम्यां द्वय सिद्धिञ्च नवम्यां कीर्तिदः प्रभुः।

तिथयः शुक्लपक्षेतु प्रोक्ताः सौभाग्य कर्मणि।

यथाकामंतु मोक्षार्थी पक्षयोरुभयोरपि।(जयाख्ये)

नित्याराधने उत्तमादि भेदाः

उत्सवावसितं श्रेष्ठमाराधनमुदाहृतम्।

होमान्तं मध्यमं प्रोक्तं प्रापणान्तमथाऽधमम्।

क्षुद्रंतु धूपदीपान्तमधमाऽधमं भवेत्।(पाद्मे)

होमसंख्याभेदेन कुण्डानां मान भेदाः-पारमे

शतार्ध संख्या होमेच कुण्डंरयाद्द्वादशाङ्गुलम्।

होमेचाऽष्ट शतंचैव साऽरत्नि सा कनिष्ठिका।

हस्तं सहस्रहोमेतु अयुताख्यैर्द्विहस्तकम्।

लक्षहोमे चतुर्हस्तं कोटिहोमे अष्ट हस्तकम्।

यावदष्टकरं कुण्डं अत ऊर्ध्वं नकारयेत्।(श्री-जयाख्ये)

समिधादि होम भेदेन भगवतः ध्यान भेदाश्च

समिद्धोमे स्थितं ध्यायेत् आसीनं चरुणा हुनेत्।

आज्यहोमे शयानंरयात् शेषानांरतु गतागतम्।(वि
तिलके)

प्रोक्षणाऽवोक्षणाऽभ्युक्षणादीनां लक्षणानि

*कमण्डलं समादाय पूर्वतः प्रोक्षणं तथा।

*जलमादाय हस्तेन दक्षिणेनाच देशिकः।

अवाक्चरतले कृत्वा सेचनं तदवोक्षणम्।

*करेणजलमादाय ऊर्ध्वाङ्गुष्ठेन मुष्टिना।

*आथितरसेचये तत्र ह्यभ्युक्षणमुदाहृतम्।(वि,तिलकं)

होमद्रव्याणां मन्त्र निरुक्तिः

लक्ष्मीःप्रसूनकैः पुष्पैः होमोबिल्वादिपल्लवैः।

समिधादैश्च मन्त्रेण श्रियश्चाऽष्टाक्षरेणवा।

समिधोमूलमन्त्रेण प्रणवेनघृतं हुनेत्।

लक्ष्मीमन्त्रेण चान्नंतु सरस्वत्याच लाजकम् ।
तिलानि प्रीति मन्त्रेण रथ्या दुग्धं हुनेत् गुरुः । (ल-
तन्त्रे)

पायसं ब्रह्मजिज्ञानं इदं विष्णुं च गोघृतम् ।
चरुं वै हंससुचिषत् शन्नो देवी तिलं तथा ।
इषेत्वोसर्षपाश्चैव अन्न आयाहि माषकम् ।
अग्निमीळेति लाजञ्च आसत्येन तु सक्तुकम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राविण्णेति वै दधि ।
हिरण्यवर्णां मुद्गं च नीवारं वृषभोरधि ।
अपूपञ्च गणानाञ्च सुब्रह्मण्येति वै गुळम् ।
विश्वं भूतमिति यवाञ्च कद्रुद्रायेति वेणुकम् ।
यो विनिद्यो निष्पावं तरलं जातवेदसम् ।
सोमो धेनुमित्याढकञ्च रुद्रायेति प्रियङ्गुकम् ।
प्राणो देवी मधुश्चैव फलं तु सप्ततेति च ।
हीश्च ते लक्ष्मीश्च ताम्बूलं गन्धद्वारेति चन्दनम् ।
पूर्णाहुतिश्च द्रव्येण पूर्णाहुतीति मन्त्रतः । (सारसमुच्चये)

समिधां भेदेन मन्त्र भेदाः

द्वादशार्णेन पालाशम् बृहत्सामेति खादिरम् ।
अश्वत्थं मूलमन्त्रेण प्लक्षञ्चैव बृहस्पते ।
वटं वै विष्णु गायत्रिया लक्ष्मी गायत्रि बिल्वकम् ।
औदुम्बरे तु तद्विष्णोः शमीभिः प्रणवेन तु । (नारदीये)
होमधूमादीनां आघ्राते फलं
आघ्राते होमधूमश्च एन भक्त्या हरेर्गृहे ।
तस्याभूयात्सदारोग्यं आयुः श्रीवर्धनं

धनम् । (परमपुरुषम्)

मलमासस्य लक्षणं

मध्ये सूर्यस्य सङ्क्रान्त्योर्द्वय समन्वितः ।

तद्दृष्टं वियुक्तश्च मलमास इतीरितः । (पारमे)

प्रदक्षिणं कर्तव्य क्रमः

प्रासादं देव देवस्य आचार्यं पाञ्चरात्रिकम् ।

अश्वत्थं च वटं धेनुं सत्समूहं गुरोर्गृहम् ।

दूरात् प्रदक्षिणी कृत्य निकटां प्रतिमां विभोः ।

दण्डवत् प्रणि पादैश्च नमस्कुर्यात् चतुर्दिशी । (श्रीतत्त्वे)

अन्यत्र

ताक्ष्यं केशवयोर्मध्ये दण्डवत् प्रणमेद्भुवि ।

आलये गोपुरे पीठे गरुड ध्वज पुष्करे ।

प्रणामं तु समं कुर्यात् ध्रुव भेरे विशेषतः ।

देवस्य दक्षिणे पार्श्वे सेवार्चन जपं चरेत् । (परमे)

बिम्ब भेदेन प्रणाम भेदाः

अन्यत्र दक्षिणे कुर्यात् विपरीतं च मृत्युदम् ।

उमेशं प्रणमेत् पार्श्वे सव्ये श्रीशस्य दक्षिणे ।

आसीनं स्थितं मन्त्रस्थं शयनेत्वङ्घ्रि पादयोः ।

हस्ताभ्यां शिरसा पद्भ्यां मनसा च धिया तथा ।

अहंकारेण चात्मानं निपात्य धरणी तले ।

इत्यष्टाङ्ग प्रपादेन प्रणमेत् पुरुषोत्तमम् । (पाद्मे)

प्रणाम वर्जनीय कालानि

दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं धन गर्वितम् ।

आलये जल वेगे च नमस्कारं च वर्जयेत् । (तत्त्व दर्शिनी)

प्रणाम अर्हनीयकाः

ब्राह्मणं पाञ्चरात्रं च वेदं विष्णुमुखोद्भूतम् ।

पाञ्चरात्रमिदं विप्रान् देववत् प्रतिभावयेत् ।

प्रणामो दण्डवत् भूमौ दृष्टमात्रेण वैष्णवम् ।
अनादृत्येव योमोहात् दूरेवा यदि गर्वितः ।
नरकाय भवेदत्र नाऽत्र कार्यं विचारणा ।
वैष्णवौ द्वौ यथा विप्रौ संगतौच परस्परम् ।
प्रणामं कुरुतस्तत्र तयोर्मध्य स्थितो हरिः ।
वैष्णवो वैष्णवं धृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद्भुवि ।
तयोर्मध्यगते विष्णुः प्रणाम मधिगच्छति । (वाराहे)

विष्णु क्षेत्रे वैशेषिक प्रणाम विधिः

वैष्णवोवपि राजानः गुरवे यतिनस्तथा ।
नोपचर्या हरेरुत्थाने सन्निधौच विशेषतः ।
एकान्तिनो महाभागान् विष्णुमेव समाश्रितान् ।
तानेव प्रणमेत् प्राज्ञः विष्णुक्षेत्रे विनेतरान् । (वाराहे)

अभिवादन निषेध समयाः

समित्पुष्प कुशाऽग्निच मृद दीपाऽक्षत पाणयः ।
जप होमंच कुर्वाणो नाऽभिवाद्या कथञ्चन । (सात्वते)

प्रणाम वर्जनीय देशानि

प्रासादे गर्भगेहंच प्रतिमा पीठमेवच ।
शरीरं देवदेवस्य चतुष्टय मिदं समम् ।
नैव प्रदक्षिणं कुर्यात् अन्तरे देव पीठयोः । (सात्वते)

अष्टोत्तरशत उपचाराणां अधिदेवताणां निर्णयम्

आसनस्य भवेद्धर्मो आह्वानं विष्णुरेवच ।
अर्घ्यं सरस्वतीचैव पाद्यं नाम भागीरथि ।
आचामं अग्निं दैवत्यं पादशार्ठीच पार्वति ।
तिलदाने यमोदेवः मधुपर्केच वासवः ।
पादुको भूमिं दैवत्यं दन्त काष्ठं त्रिनेत्रकम् ।
जिह्वालेखं श्रियादेवी हस्त प्रक्षाळ्यमच्युतः ।

गण्डूषञ्च गणेशं च मुखमञ्जनं पद्मजः ।
मुखशार्ङ्गं च शुक्रं च तांबूलेन त्रिमूर्तिना ।
दर्पणं च त्रिदेवत्यं स्नानं शार्ङ्गं जनार्दनः ।
अभ्यङ्गं पितृ दैवत्यं उद्धर्तनं उमापतिः ।
आमलकं च अश्विनीदेवौ देह शोधे त्रिविक्रमः ।
हरिद्रायां लक्ष्मिदैवत्यं पञ्च गव्यं प्रजापतिः ।
कलशे केशवादीनां पूर्णं कुम्भे महोद्भवः ।
सहस्र धारायां सावित्री अङ्गं शार्ङ्गं हलायुधः ।
नीलाम्बुजे नीलकण्ठं प्लोते सूर्यं च देवताः ।
कङ्कतं चतुर्मुखं चैव सुगन्धं च सुराधिपः ।
प्रार्थने वासुदेवत्वं स्वर्णदाने परान्तकः ।
वस्त्रे पीताम्बरे चैव उत्तरीये बृहस्पतिः ।
उपवीते च लोकेशः पवित्रे चैव भार्गवः ।
ऊर्ध्वं पुण्ड्रं च भूदेवी शिरो माल्ये जनार्दनः ।
केशबन्धं च पुष्पं च उष्णीषो मकुटाधिपः ।
गन्धालेपनं सोमं च कस्तूरि तिलकोश्रियः ।
भूषणे कौस्तुभदेवाः अञ्जनं कृष्ण देवताः ।
बाहुमाल्ये च वासुख्यां सर्वालंकार सुन्दरी ।
पुष्पे च पुष्टि दैवत्यं दीपं चैव अष्ट शक्तयः ।
धूपो पावक दैवत्यं मात्रादाने च मन्मथः ।
पञ्चङ्गे च बृहस्पतिः स्यात् वेदपाठे च वासवः ।
पुराणे पुण्डरीकाक्षः शठकोपश्च द्वाविडः ।
मन्त्रपुष्पेण मन्त्रेण शङ्खेन पाञ्चजन्ययोः ।
काहले चिह्नं हस्तं स्यात् नृत्ते शंकर देवताः ।
गीते चतुःपुराणं च वाद्ये देवं महाशनिः ।

पञ्चायुधे हेतिराजः घटदीपेच काश्यपः ।
कर्पूरदीपिका लक्ष्मीः प्रत्येकाक्षर भानुना ।
अष्टपुष्पाञ्जलिचैव देवीअष्टाक्षरं तथा ।
रत्नदानेच रत्नंच हयग्रीवेच अर्हणम् ।
प्रापणंच गणेशंच तर्पणंच गणाधिपः । (काश्यपं)

यात्रासन उपचाराणि

नित्योत्सवंच कर्तव्यं अष्टदीपंच दर्शयेत् ।
चामर व्यजनंचैव ध्वजं छत्रंच वाहनम् ।
स्तोत्र प्रदक्षिणंचैव अष्टाङ्गंच नमस्कृतम् ।
अलंकार दीपमात्रंच यात्रासन परिग्रहे ।

शयनासन उपचाराणि

श्रुतिरसुखं स्तोत्रजालं आशुज्ञान मनंतरम् ।
शयनासनेषु विधिवत् तांबूलदानमुत्तमम् ।
शुष्कक्षीरं निवेद्याऽथ साष्टाङ्गंच नमस्कृतिः ।
कवाट बन्धनंचैव द्वारे पञ्चायुधाऽर्चनम् ।
उपचारं ततरस्सर्वं अष्टोत्तर शतं तथा । (परम संहिता)

औपचारिक सांस्पर्शिक आभ्यवहारिकउपाचाराणां लक्षणानि
मन्त्र विंशति पूर्वं अभिगम्यंदिनेदिने ।
औपचारिकं सांस्पर्शं भोग्य भोगे समर्चयेत् ।
धूपादि दशपर्यन्तं भोग्यस्याऽऽदौ च पारगैः ।
वासो भूषाऽङ्गरागैः भोगैः सांस्पर्श उच्यते ।
पायसाऽपूप पक्वानि आभ्यवाहारिकमुच्यते । (जयारख्ये)

भगवद्दर्शन काले दातव्य नियमाः

स्वर्णपुष्पं फलं पुष्पं ताम्बूलं वस्त्रमेववा ।
नालिकेरं हरिद्रांच कुंकुमो गन्धमेववा ।

विष्णोर्दर्शनं कालेतु दद्यात् देवरस्य सन्निधौ ।
रिक्तहरतेन नोपेयात् राजानं दैवतं गुरुम् ।
तरमात् सर्वप्रयत्नेन रवर्णं हरतेन दर्शनम् । (पद्मोद्भवम्)

गृहार्चा पूजने आवाहन विधिः

गृहार्चामर्चयेद्देवं बलिहोम विहीनकम् ।
रविमण्डलमध्येतु आवाह्यच यथा क्रमम् ।
एवं गृहार्चा कर्तव्यं ब्राह्मणैर्वेद पारगैः । (ईश्वरे- कपिञ्जले)

बलिपीठस्य लक्षणं- ध्यानं च

मेखलोपरि विन्यस्य पद्मं अष्टदलैर्युतम् ।
तरयोर्ध्वे कर्णिका क्षेत्रं बलि मूर्तिं विचिन्तयेत् ।
पूर्वादि वारिज दलैः आमोदादि गणां तथा ।
एकवक्त्रं चतुर्हरतं चतुश्चक्र समन्वितम् ।
द्विपादं रक्त वर्णं च रक्तकेशं महा बलम् ।
दंष्ट्रा कराळवदनं भयरस्यापि भयंकरम् ।
रक्त वस्त्रं रक्तमाल्यं रक्तचन्दनचर्चितम् ।
विष्णु पारिषदाद्यैव पश्चिमाभिमुखरतथा ।
ध्यानेनाऽनेनमाचार्यः कृत्वोदक बलिं क्षिपेत् । (विष्णुसंहिता)

बलिपीठ लक्ष्मि विषये

(द्वारश्रियादीनां च लक्षणे)

सव्याऽपसव्य पार्श्वेतु लक्ष्मी ऋय विराजिताम् ।
राज्य लक्ष्मीं सव्य पार्श्वेद्वार लक्ष्मीरसव्यके ।
पद्मासने सुखासीनां करण्डि मकुटोज्ज्वलाम् ।
पूर्णचन्द्राननां सुब्रूं तिलकेन विराजिताम् ।
अपराभ्यां च हरताभ्यां सरसीरुह कुङ्कुमलाम् ।
हारकेयूर वलयां नूपुरेण विराजिताम् ।
कल्पयेत् शास्त्रवर्त्मन संपूज्य गुरुरात्मवान् ।

सर्व संपत्करां देवीं पार्श्वयुग्म
विराजिताम्।(विष्णुसंहिता;

बलिदाने भेदाः

देवतानां बलिर्हस्ते भूतानां बलि जिह्वके।
पिशाचानां बलिर्भूमौ बलिपीठे शिरोपरि।
तत्राश्रय देवानां तृप्त्यर्थं सजलं हविः।(सात्वते)

बलिदान निषेधन कालानि

महावाते महावर्षे सर्वत्राऽशनि गर्हितैः।
अन्ते बलिं च कुर्वीत बलिर्होमो न कारयेत्।(पाद्मे)
बलिदाने अङ्गस्य प्रमाणम्।

उत्तमं कबळं प्रोक्तं मध्यमं मुष्टिमात्रकम्।
अधमंचाऽऽहुतिर्मात्रं इत्येवं बलि लक्षणम्।(पारमे)
बलि पीठस्य आवरण देवताः(नारायणे)

आमोदे प्राग्दले पद्मे तद्भूतं भुवनात्मकम्।
प्रमोदं याम्यद्विपद्मे तद्भूतं रस्यात् जलात्मकम्।
उदङ्मुखं सौम्य द्विपद्मे वायुभूतं तमेव हि।
तामसं ज्वलनं पद्मे राजसं नैऋते दले।
सात्त्विकं वायुद्विपद्मे विद्युत् कर्तारि मीशके।
यक्षेशं पूर्वदिग्भागे राक्षसं दक्षिणे तथा।
पैशाचं पश्चिमे भागे भूतान्युत्तरतो न्यसेत्।
गन्धर्वं किन्नरंचैव ऊर्ध्वेनैव सदा हरिम्।(विष्णुतत्त्व)

बलि पीठस्य परितः अष्टादश देवतानां नामानि

अष्टादश गणान् वक्ष्ये दिक्बल्यां क्रमयोगतः।
आदित्यो वसवो रुद्रः साद्यांच मरुतरतथा।
विश्वेदेवाश्च पितरः मातरो ग्रह देवताः।
आङ्गीरसोऽश्विनी देवाः यथा देवगणाः स्मृताः।

लोकपालांच देवांच नक्षत्राणिच पार्षदाः ।
तत्तन्नामार्चनो पेतां उत्तमादि यथा क्रमम् ।
भूमिं प्रदक्षिणं कृत्वा द्वितीयंचाऽंतरिक्षकम् ।
पीठोर्ध्वे विष्णु भूतानां सगणानां यथा क्रमम् ।

(नारायणसंहिता)

जपविधिः

मणीनां भेदेन जपफलभेदाः

अंगुलीभिर्जपंयावत्तावन्मात्र फलं स्मृतम् ।
रेखाऽष्टगुण संयुक्तं पुत्रजीव शताऽधिकम् ।
शताऽधिकं तुळस्यांश्च प्रवाळंच सहस्रकम् ।
स्फटिकंचाऽयुतंचैव मौक्तिकं लक्षमेवच ।
रुद्राक्षं दशलक्षंरस्यात् सौवर्णं कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्धिंच मुक्ताच अनन्त गुणितं भवेत् । (अनन्ताख्ये)

अन्यत्र

अंगुलीजप संख्याय एकमेकं वरानने ।
रेखैरष्टगुणंचैव पुत्र दीपफलोदश ।
शतंवै शङ्खमणिभिः प्रवाळंच सहस्रकम् ।
मौक्तिकं लक्षमेकंच सौवर्णं कोटिरुच्यते ।
कमलाक्षे दशकोटिरस्यात् तुळसीरष्टकोटिच ।
कुशग्रन्धीच पद्माक्षं अनंतगुणितं भवेत् । (ह्रीप्रश्ने)

संख्याभेदेन फलभेदाः

पञ्चविंशति मोक्षार्थी षड्विंशति धनार्थये ।
सप्तविंशति पुष्ट्यर्थं पुत्रार्थं अष्टविंशतिः ।
द्वात्रिंशद्दशकं प्रोक्तं जपं पञ्चविधं स्मृतम् । (विहगेन्द्रे)

सुवर्णादिषु मणीनां संख्याभेदेन फलभेदाः

अष्टोत्तरशतं संख्यामणिना श्रेयसी भवेत् ।

तदर्थमणिना संख्या मध्यमा ऽऽचार्यमामता ।
सप्तविंशति संख्यास्यातैर्भवे दक्षमालिका ।
स्वर्गाऽपवर्गरत्नं सुवर्णं विभवप्रदम् ।
रजतं कीर्तिं धनदं ताम्रं मोक्षकरं भवेत् ।
त्रपुकेमणिभिर्यक्षात् यक्षैश्चापि वशन्नयेत् ।
सीसाक्षमाल्या रक्षोवशीकुर्याच्चतुर्मुख ।
पैतलैश्च तथा शत्रून् कांस्यैस्सर्पान् वशन्नयेत् ।
आयसैश्चापि भूतानि जापकः स्ववशन्नयेत् । (विष्णुतत्त्वे)

जपस्यकालभेदेन मन्त्र भेदाः

अष्टाक्षरं जपेत्सायं मध्याह्ने द्वादशाक्षरम् ।
प्रातश्च विष्णुगायत्रिया श्रियमष्टाक्षरं तु वा । (शौणके)

जपादीनां कर्तव्य देशभेदेन फलभेदाः

गृहेष्वेकफलं प्रोक्तं गोष्ठे दशफलं भवेत् ।
नदीतीरे शतं विद्यात् सहस्रं शंकरालये ।
आरण्यस्य सहस्रं स्यात् कोटिपर्वत पार्श्वयोः ।
अश्वत्थे दशकोटिरस्यात् अनन्तं
विष्णुसन्निधौ । (श्रीधरीये)

नित्याराधने जपविधिः

यत्संख्याजपः पूर्वं मानसाराधने कृते ।
तत्संख्यैव बाह्येपि जपेद्यागे गुरुत्तमः ।
जपंतु सर्वपूजान्ते क्षुद्रपूजांतु नाचरेत् । (श्रीः)

जपसिद्धि विषये स्वयंव्यक्तादि भेदेन फलभेदाः

कामोपभोग वैमुख्यं मन्त्रिणः कार्यमुच्यते ।
मोक्षैक फलदंधाम दक्षिणद्वारमुत्तमम् ।
सिद्धायतन, मासाद्य तत्र देवं चतुर्विधम् ।
मनुष्यनिर्मितं, चार्षं, दैवरूपं मधुद्धिषः ।

स्वयंव्यक्तं समाराध्य मोक्षकामः समाहितः ।
सालोक्यादि चतुर्भेदां मुक्तिमाप्नोत्यसंशयम् ।
सालोख्यमानुषाद्, आर्षात्सामीप्यं, देवनिर्मितात् ।
सारूप्यं, तुल्यमाप्नोति स्वयंव्यक्तादनुक्रमात् । (पाद्मे)

स्वयं व्यक्तादि देशेषु कर्तव्य दानानां फल कथनम्
स्वयंव्यक्ते विभोः स्थाने योदघात् भूपतिर्हरेः ।
सर्व पाप विनिर्मुक्ताः सर्वामय वियोजितः ।
सर्व संपत्समृद्धिश्च सर्व देशाऽधिपो भवेत् ।
भुङ्क्ते चविविधान् भोगानिह लोके परत्रच ।
कोटि कोटि गुणंदानं तथैव च फलं भवेत् ।
दानं यद्विव्यायतने दानं तदनंत गुणं भवेत् ।
आर्षं च सैद्धायतने दानं लक्षगुणं भवेत् ।
सद्धिप्र कल्पिते दानं सहस्र गुणितं भवेत् ।
सत्क्षत्र कल्पिते स्थाने दानं शत गुणं भवेत् ।
सद्धैश्य कल्पिते स्थाने तदर्धं गुणितं भवेत् ।
सच्छूद्र कल्पिते दत्तं द्विषट्क गुणितं भवेत् ।
अनन्य शरणैर्वर्णैः स्थानेतु परि कल्पने ।
दानं दश गुणं प्रोक्तं वर्णैर्व्यामिश्रयाजिभिः ।
निर्मितायतने दत्तं तत्पञ्च गुणितं भवेत् । (पारमे)

विसर्जन मुद्रा लक्षणमाह

खड्गाधार समाकारौ विरळांगुलिका उभौ ।
अंगुष्ठौ दण्डवत्कृत्वा मुष्टि बंदं शनैः शनैः ।
कुर्यात्कनिष्ठिकादिभ्यो
मुद्रैषारयाद्विसर्जने । (श्रीः ईश्वरे)

भगवतः तीर्थ पद निरुक्तिः

तिकारं देह शुद्ध्यर्थं थकारं मुक्ति साधनम् ।

अक्षर द्वय संयुक्तं तीर्थनाममिहोच्यते)(विष्णुतत्त्वे)

भगवतः तीर्थ ग्राहण विधिः

वस्त्रंतु त्रिगुणीकृत्य पाणौ पाणि निवेशयेत्।

गोकर्णवत् करं कृत्वामाषमघ्न जलं पिभेत्।

तन्यूनं अधिकं पीत्वा सुरापान समं भवेत्।(हीप्रश्ने)

भगवतः तीर्थ महिमा -प्राशन फलंच

पापौघ नाशनं विष्णोः चरणौ स्पर्शनं जलम्।

पीत्वा सद्गतिमाप्नोति नदेहेजायते पुनः।(गरुडे)

त्रिवार तीर्थ प्राशने फलं

अज्ञान मूलहरणं जन्म कर्म निवारणम्।

ज्ञानवैराग्य सिद्धर्थविष्णु पादोदकं पिभेत्।(विष्णु संहिता)

(अन्यत्र)

पात्रेयुक्तरत्नलयाः शुचिकर मधुरं व्याधिनाशंच
मोक्षम्।

गङ्गा तीर्थेन तुल्यं सकलविषहरं क्रोधनाशं पवित्रम्।

रक्षोपैशाच यक्षाऽसुरभयहरणं पूर्णबुद्धिं समृद्धिम्।

वश्यंलोके नराणां त्रिभुवनजयिनं श्रीशतीर्थप्रसादम्।

(क्रियाण्वि)

श्रीशरय पादुका धारणे फलं-लक्षणंच

पादुका मोक्षरक्षार्थं नाना वर्णशिरोपरि।

स्पर्शदोषेण संगच्छेत् रौरवं नरकं व्रजेत्।

माला पादुका गन्धादि विष्णोरग्रे धरन्ति यः।

पुत्र पौत्र सुखं भुक्त्वा अन्ते

सायुज्यमाप्नुयात्।(अनंते)

श्री वैष्णवानां शिरस्यादिभिः पादुका समर्पण लक्षणम्

(पञ्चमुद्रा लक्षणमाह)

उत्तमाङ्गेच हृदये सव्यादि भुज मूलयोः ।

पादुका धारणं कुर्यात् पुनः शिरसि धारयेत् । (अनन्ते)

उपवासदिनेऽपि भगवत्प्रसाद स्वीकार अर्हत्वम् (परम पुरुषे)

प्रसादं कृपया दत्तं विष्णुभुक्तोज्झितं यदि ।

उपवासच्छलान्नास्ति तमाहु ब्रह्म घातकम् ।

आर्द्राऽऽमलक मात्रंतु नैवेद्यं पुरतो हरेः ।

नाचामानाग्नि संस्कारः प्राशयेदविचारतः । (अनन्तारख्ये,
पाद्मे)

भगवत्पूजन प्रयोजनमाह

पाताले दिविवा भूमौ येभोगा भुवि दुर्लभाः ।

तानवाप्नोति पुरुषः पुरुषोत्तम पूजया । (पाद्मे)

पूजाकाले दानस्य फलं

व्रत पूजादि मोक्षं स्यात् क्षुद्रपूजाऽभिवर्धनम् ।

वस्त्र कम्बलदानेन क्षयरोगं विनश्यति ।

दधिदानात् पुत्रवृद्धिरस्यात् दान्तं वश्यकरं भवेत् ।

आरोग्यं लभते गन्धं फलं इष्टार्थ साधकम् ।

शत्रु नाशकरं क्षीरं शर्करा रौप्यमेवच ।

अपूपाद्धन लाभं स्यात् अनन्तं कनकं भवेत् ।

दीपञ्च सर्व पापघ्नं मास पूजा फलं लभेत् । (विहगेन्द्रं)

षोडशोपचाराणां कृते फलानि

आवाहनंच योदद्यात् अश्वमेध फलं लभेत् ।

आसनंच पृथक् दद्यात् शतकृत्फलितं लभेत् ।

पाद्येन पातकं हन्त्यात् अर्घ्येनैवाऽघनाशनम् ।

भवेदाचमनं दत्वा शुचित्वं शुद्धिमाप्नुयात् ।

स्नानं व्याधिभयंहन्त्यात् वस्त्रेणाऽऽयुष्यवर्धनम् ।

उपवीतंच योदद्यात् ब्रह्मायुषत्वमाप्नुयात् ।
 गन्धं गन्धर्व माप्नोति पुष्पेण पुण्यमाप्नुयात् ।
 भूषणेनारस्तथा दद्यात् अष्टैश्वर्यं च संपदम् ।
 दर्पणं ज्ञान वृद्धिरस्यात् छत्रमाज्ञा प्रवर्तते ।
 चामरं शत्रुनाशं स्यात् व्यजनं व्याधि नाशनम् ।
 धूपो दहति पापानि दीपेन मृत्यु नाशनम् ।
 सर्व कामस्तु नैवेद्यं दत्वा तृप्तिमवाप्नुयात् ।
 फलदा पुत्रमाप्नोति ताम्बूलचाप्नुयात् प्रजाः ।
 प्रदक्षिणं च यो दद्यात् पापं हन्ति पदेपदे ।
 दण्डः प्रणामं यः कुर्यात् दण्डमुद्दिश्य सन्निधौ ।
 वर्षाणि वसते स्वर्गे यावत्तन्त्रेणु संख्यया ।
 पुरुष सूक्तेन वा कुर्यात् पञ्चोपनिषदैस्तु वा ।
 गायत्र्या वाऽथ रसर्वैः उपचारैस्तु षोडश । (पाद्मे-बृहद्बृह्मे)
 चण्डप्रचण्डादि परिवार पूजा विषयं
 चण्डप्रचण्ड प्रमुखान् द्वारपालान् गणाधिपान् ।
 आवाह्याऽभ्यर्च्य गन्धाद्यैः एवमभ्यर्चयेत्ततः ।

सालग्राम महिमा (वासिष्ठं)

सालग्राम शिलामूर्तिः पूजनं च रत्नपनादपि ।
 सहि दिव्या हरेर्मूर्तिः दर्शनादेव सिद्धिकृत् ।
 कुलकोटि गुणाधिख्यं भवेदत्र न संशयः । (भारद्वाजं)
 सालग्रामस्य आविर्भाव स्थलः
 गण्डख्यांचोत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे ।
 दशयोजन विस्तीर्णा महाक्षेत्रावसुंधरा ।
 सालग्रामो भवद्देवो देवो द्वारवती भवेत् ।
 उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिरस्तत्र न संशयः । (स्तोत्रार्णवे)

सालग्राम पूजने वैशेषिकं

मूर्तिं तरति बिम्बेषु न यष्टव्यञ्च देववत् ।
सालग्रामशिलायांच यष्टव्यं सर्व मूर्तिषु ।
अर्चनं वंदनं दानं प्रणति दर्शनं नृणाम् ।
सालग्रामशिलायांच सर्वं कोटि गुणं भवेत् । (सनकं)

त्रिवर्गपिक्षया सालग्राम पूजने फलं च

पञ्च संस्कार संपन्नाः मन्त्र रत्नार्थ कोविदाः ।
सालग्राम शिलायांच पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ।
सालग्राम शिलायांच तुळसी दल पूजनं ।
ददाति सकलान् कामान् प्रसन्न परमेश्वरः । (शाण्डिल्यं)

सालग्रामस्य अग्रे पितृकार्याणि कर्तव्य फलं

यः श्राद्धं कुरुते विप्रः सालग्राम शिलाग्रतः ।
पितृणां तस्य तृप्तिरस्यात् गयाश्राद्धादनन्तकम् ।
(सनत्कुमारं)

(अन्यत्र)

सालग्राम शिला यत्र श्राद्धादि कुरुते नृप ।
पितरस्तयेभ्यन्ति च यमालयम् ।
सोपिदोषैर्नलिप्यते नरकेषु नगच्छति । (पुरुषोत्तमं)

तत्समीपे जपादिषु कर्तव्य फलं

जप्त्वाहुतं तथा दत्तं अर्चकंच तपः क्रिया ।
सालग्राम समीपेतु सर्वं कोटि गुणं भवेत् ।
सालग्राम शिला स्पर्श यः करोति दिने दिने ।
वाञ्छन्ति कर संस्पर्शं तस्य देवाः सवासवाः । (अगरत्यं)

सालग्रामपूजनेन त्रिकरण शुद्धिप्राप्तिः

मनोवाक्कायजे ग्रस्तः पापैः बहुविधैरपि ।
सालग्राम शिलां वीक्ष्य भवेत्यरथऽमले नरः । (भारद्वाजं)

सालग्रामदर्शनादिषु फलप्राप्ति कथनम्
श्रुता संकीर्तिता ध्याता दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रणामिता ।

सालग्राम शिला पुम्सान् कुलं त्रायते द्विजः ।

सालग्रामशिलापूजा रत्नानां किमहाऽध्वरैः ।

चक्षुषानपिजातन्त्यो जीवन्नपिमतो नरः ।

सालग्राम अर्चना हीना धनवानपि निर्धनः ।

यत् गृहे नास्ति तुळसी सालग्राम शिला ऽर्चना ।

श्माशान सदृशं विद्यात् तत् गृहं

शुभवर्जितम् । (पुरुषोत्तमं)

सालग्रामशिलाचक्रं योदध्यात् दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात्सशैल वन काननम् । (ब्रह्महं)

सालग्रामदर्शनादिषु हीने फलप्राप्ति कथनम्

(सालग्रामस्य शिलायां खण्डनादि दोषाऽभावः)

सालग्रामशिला यत्र पूज्यते कमलासन ।

तरमात् क्रोशद्दयं पुण्यक्षेत्रमित्यभिधीयते ।

भिन्नावा स्फुटितोवाऽपि चक्रयुक्त शिला अपि ।

पूजनीया प्रयत्नेन भुक्तिमुक्ति फलप्रदम् । (विष्णु तिलकं)

पूजनकाले आवाहनादि अकर्तव्यं

नाऽऽवाहनं नप्रतिष्ठा नशान्तिर्नैव निष्कृतिः ।

दुग्धेन स्नापयेद्बृहन् अस्पर्शादि दूषणैरपि ।

पूजयित्वा प्रयत्नेन भुक्तिमुक्तिञ्च विदति । (विष्णु

तिलकं)

सालग्रामशिला तीर्थ महिमा

सालग्रामशिलायांच त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

मयासह महासेनाः लीनं तिष्ठति सर्वदा ।

सालग्रामशिला बिम्बं सर्वपाप प्रणाशनम् ।

स्मृतं सङ्कीर्तनं ध्यानं पूजितंच नमस्कृतम् ।
आजन्म कृत पापानां प्रायश्चित्तं य इच्छति ।
सालग्रामशिलावारि पाप हारि न संशयः ।
स्नानोदकं पिबेन्नित्यं चक्राङ्कित शिलोद्भवम् ।
प्रक्षाळयति तत्तोयं ब्रह्महत्या व्यपोह्यति । (पाद्मं)

सालग्रामशिलापूजन तीर्थस्यमहिमा

ब्रह्महत्यादिकं पापं मनोवाङ्माय सम्भवम् ।
शीघ्रं नश्यन्ति तत्सर्वं सालग्रामशिलाऽर्चनात् ।
सालग्रामशिलाबिंदु हत्या कोटि विनाशनः ।
तस्मात्संपूर्णते ध्यात्वा पूजितंचापि सर्वदा । (पाद्मोभवम्)
देवस्य सालग्रामशिलायामेव अति प्रीतिकरं

राजसूय सहस्रेण तेनेष्टं प्रतिवत्सरम् ।
अति पाप समायुक्ताः धर्म कार्यविदूषकाः ।
सालग्रामऽर्चनात्ब्रह्मन् नैव यांति यमक्षयम् ।
सालग्रामयथाप्रीतिः तथालक्ष्म्याः नविद्यते । (पाद्मं)

सालग्रामशिला पूजनस्य फलं

तथामम पुरोद्ध सनकादि निषेविते ।
सागरांतामिमं पृथ्वीं दत्वादानाय यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति सालग्रामशिलाऽर्चनात् ।
गङ्गातीरेऽश्वमेधानां सहस्राणां फलं लभेत् ।
योनित्यंपूजयेत् भक्त्या सालग्रामशिला नृप ।
ममलोके चिरंस्थित्वा चक्रवर्त्यादि जायते । (शाण्डिल्ये)

सालग्रामशिलातीर्थे सर्वतीर्थवासत्वं

सुरनात सर्वतीर्थेषु सर्व यदन्येषुदीक्षितः ।
सालग्रामशिलातोयैः योऽभिषेकं करोति च ।
गङ्गा गोदावर्योरैव नित्यमुक्ति प्रदाय च ।

निवसन्ति सदातीर्थे सालग्राम शिलोद्धवे ।

सालग्रामस्य आविर्भाव स्थलः

गण्डख्यांचोत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे ।

दशयोजन विस्तीर्णा महाक्षेत्रावसुंधरा ।

सालग्रामो भवद्देवो देवो द्वारवती भवेत् ।

उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिरस्तत्र न संशयः । (स्तोत्रार्णवे)

सालग्राम शिलासह बिम्ब पूजने दोषः

कीर्तनं विष्णु नामानि च दया दान क्षमादिषु ।

देवता ऋषि नामानि नाऽशुचिः परिकीर्तयेत् ।

सालग्राम शिलातोयं यः पिबेत् बिंदुमात्रकम् ।

स्नान लक्ष सहस्रंच गङ्गा सागर सङ्गमे ।

सालग्रामञ्च शङ्खञ्च बिम्बेन सह नाऽर्चयेत् ।

अर्चयेद्यदि संमोहात् कोपंगच्छति देवराट् ।

तरन्मात्सर्व प्रयत्नेन बिम्बेन सहनाऽर्चयेत् । (गारुडे)

बिम्बपूजनादनन्तरं सालग्राम पूजने फलं

स्नानान्ते देवदेवस्य सालग्रामस्य शार्ङ्गिणः ।

कृत्वाऽभिषेचनं मात्रं नच पूजाविशेषतः ।

पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण यः स्नापयति नित्यशः ।

सालग्राम शिलाभूप सगच्छेत् वैष्णवं पदम् ।

पुरुष सूक्त विद्वानेन द्वारवत्याशिलायुतः ।

तुलसी शङ्ख पयसा पूजको माकुपैतिः ।

गन्धर्व प्रमुखो देवाः दिक्पालाश्च अप्सरोगणाः ।

वाञ्छन्ति पूजा सततम् सालग्राम भुवरथले ।

सालग्राम शिलादानात् कतिदानं प्रकीर्तितम् ।

सर्वेषामेव दानानां मोक्षं तत् प्रचक्षते । (सनत्कुमारे)

(खण्ड निखण्डादि भेदेन भेरादीनां नामानि)

खण्डं निखण्डं नुण्डं च त्रिविधं मूर्ति भेदवित् ।
खण्डं शिलामयं रूपं निखण्डं ताम्र विग्रहम् ।
नुण्डं दारुमयं चित्रं त्रिविधं मूर्ति भेदवित् । (परम संहिता)

प्रदक्षिण वैशेषिकम्

प्रदक्षिण शब्दार्थः

प्रकारं पापनाशंरयात् दकारं सर्व सिद्धिदम् ।
क्षिकारं क्षीयते कर्महरण बध्नाति ण स्वयम् । (परमं)

प्रदक्षिणं कर्तव्य क्रमः

संपूर्णप्रसवा नारी पयःपूर्णघटे नरः ।
उद्धहन्ति शनैर्याति तद्धत् कुर्यात् प्रदक्षिणम् । (पारमे)

मूर्ति भेदेन प्रदक्षिण भेदाः

एकंगणाधिपे कुर्यात् द्वौ सूर्ये त्रीणि शंकरे ।
चत्वारि केशवोदेवे सप्ताऽश्वत्थ प्रदक्षिणम् । (शास्त्रे)

एकादि अनेकप्रदक्षिणस्य अङ्गप्रदक्षिणस्य फलानि च

एकं प्रदक्षिणं चैव अपमृत्यु विनाशनम् ।
द्वयं प्रदक्षिणं चैव विजयं शत्रु नाशनम् ।
त्रिंशत् प्रदक्षिणम् कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
सहस्रं प्रदक्षिणम् कृत्वा विष्णुलोके महीयते ।
कोटि कोटि सहस्राणि अङ्गेनैकेन प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणं समं कृत्वा प्रत्येकं फलसिद्धिदम् । (अगरत्ये)

द्वि प्रदक्षिणादि द्वादश प्रदक्षिणे फलानि

द्वितीयादि दिवंयांति तृतीये नेत्र संपदम् ।
चतुर्भिर्मनु लोकं तु पञ्चभिः सर्वलोकभाक् ।
षष्टं च महदैश्वर्यं सप्तमं मम किंकराः ।
अष्टमे मम सालोख्यं साख्यं नवमे तथा ।

दशमं सर्वं साम्राज्यं सामीप्यमेकादशे तथा ।
सायुज्यं द्वादशंचैव सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् । (चित्र
शिखण्डि)

चतुःप्रदक्षिणे नियमः

प्रदक्षिणं त्रयं कृत्वा प्रणम्य च जनार्दनम् ।
पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा पुनर्जन्म निविद्यते । (कल्पसूत्रे)

उत्सवादिषु कालेषु प्रदक्षिणं कर्तव्यं फलानि
उत्सवे बलिदाने च तथा कुर्वन् प्रदक्षिणम् ।
पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं दशगुणं भवेत् । (शाण्डिल्ये)

प्रदक्षिणं वर्जनीयं देशानि - (सात्वते)

अन्तर्गर्भगृहे विष्णोः भगवत्यग्रतश्चितः ।
धिया तु भक्तितः कुर्यात् बद्धा तु करं संपुटम् ।
हृद्देशे मूर्ध्नि कंपैस्तु स्मरन् सर्वेश्वरं हरिम् ।
अन्तर्गर्भगृहे विष्णोः गर्भद्वाराऽर्धं मण्डपे ।
प्रणिपातगणं कुर्यात् प्रदक्षिणगणं विना । (पारमे)

भगवदाराधनादि समये सन्ध्यावन्दनादिकार्येषु प्राप्ते विधिः

स्नानं सन्ध्या तपो होमं देवता पितृ तर्पणम् ।
आतिथ्यञ्चैव देवानां षट्कर्माणि दिने दिने ।
यदनैमित्तिकं च विभवाद्यैस्तु विस्मृतम् ।
तदा तात्कालिकं नित्यं तत्काले प्राग्वदाचरेत् ।
कालाऽतिक्रमं दोषोस्तु तत्र न स्यात् कदाचन ।
दैवाग्निं द्विजं विद्यानां कार्येषु यदि संस्थितः ।
सन्ध्याहीनो न दोषोऽस्ति
यत्तत्कर्ममाचरेत् । (वैशाखमाहत्म्ये)

अन्यत्र

यस्मिन् काले विशालाक्षि यस्य यत्कर्मचोदितम् ।

तत्काले कर्मतं त्यक्त्वामामुपारते विशोयदि ।
नदोषरतत्र देवेशी कृतार्था च नसंशयः ।(हीप्रश्ने)

नवविध भक्ति लक्षणम्

स्मरणं कीर्तनं विष्णोः श्रवणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दारयं सख्यं आत्म निवेदनम् ।
एवं पुंसाऽर्पितं चैव भक्त्याः नवलक्षणम् ।(भागवते)

नवविध भक्तानां नामानि

विष्णोस्तु श्रवणं परीक्षिद्भवेत् वैश्यो सखी कीर्तने ।
प्रह्लाद स्मरणे तदङ्घ्रि भजने लक्ष्मीः प्रियः पूजने ।
अक्रूर स्तुति वन्दने च हनुमान् दारयस्सखाऽर्जुनः ।
सर्वरमात्मनिवेदने बलिरभूत्
कैवल्यमेषांसमम् ।(स्तोत्रार्णवे)

तुलस्याः प्राशस्त्यम् ।

तुलस्याः शब्दनिर्वचनमाह

तकारो तमसो नाशः लकारेणाऽज्ञाननाशनम् ।
सकारो सत्त्ववृद्धिरस्यात् तुलसी इत्यभिधीयते ।

(बृहत्स्तोत्ररत्नावल्यां)

तुलस्याः अर्चनं फलमाह

तुलसी मञ्जरी ग्राह्यं तस्याऽभावे च पल्लवम् ।
तदभावे पत्रं स्यात् मूलाऽभावे च काष्ठकम् ।
काष्ठाऽभावे च मूलं स्यात् मूलाभावे च मृत्तिका ।
मृत्तिकानामभावे तु तुलसी शब्दमुच्यते ।
मञ्जरीभिरसमायुक्तो तुलसी कोमलैर्दलैः ।

ये कुर्वन्ति हरेः पूजाः ते कृतार्थाः नसंशयः ।(पराशरे)

तुलस्यामेव सर्वतीर्थानि निवासनं

तुळसी दर्शनं पुण्यं स्पर्शनं पाप नाशनम् ।
मूर्ध्निस्था सर्व तीर्थानि उदरे मोक्ष
सादनम् । (सनत्कुमारे)

पर्युषित दोषविषये
तुळसी वर्षमेकञ्च बिल्वं षाण्मासिकं तथा ।
पद्मं सप्त दिनं प्रोक्तं करवीरं तथाऽष्टमम् ।
सौवर्णं राजतं पुष्पं तुळसी बिल्वमेवच ।
अर्चयेद्देव देवेशं प्रक्षाळ्यच पुनः पुनः । (शाण्डिल्ये)

तुळस्याः अर्चनं फलमाह
कुञ्जराणां सहस्राणि कपिला कोटिविंशतिः ।
कोटि कन्यकादान समंस्यात् तुळस्येकदळाऽर्चनात् ।
(सनकं)

तुळस्याः सान्निध्याऽतिशयं देव देव्योः वासस्थलानिच
क्षीराण्विच वैकुण्ठे हरिक्षेत्रेच नैमिशे ।
विलसत् तुळसी मूले सदासन्निहितोरम्यहम् ।
आगमानां तथा मूर्ध्नि भक्तानां हृदयांबुजे ।
भानु मण्डल मध्येच तवमूले वसाम्यहम् ।
तुळसी काननं यत्र यत्र पद्मासनानिच ।
वसन्ति वैष्णवाः यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । (लक्ष्मी तन्त्रे)

तुळस्याः अर्चने तत्तुळसी मूर्ध्नि धारणे फलं
तुळसी पत्रमात्रेण योऽर्चयेद्देव मन्वहम् ।
सयाति शाश्वतं ब्रह्मन् पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।
तुळसी धारणम् विष्णोः पादार्चनं कृतं शुभम् ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा सयाति परमांगतिम् ।
हरिपादाऽर्चितं शुद्धं तुळसीदलमादरात् ।
शिरसाधारयेन्मर्त्याः ब्रह्महत्याद्धिमुच्यते । (विष्णुतत्त्वं)

तुळसीमालासमर्पणे फलं

पुष्पैः द्वादशकोटिश्च सौवर्णे पूजयेद्धरिम् ।
तत्फलं दशकोटिश्च तुळरस्येक दलेनतु ।
तुळस्यावर्जिता पूजा सापूजानिष्पला भवेत् ।
माल्यानि धारिते सर्वे दुष्कृतं सप्त जन्मकम् ।
अवधूय प्रपद्यन्ते विष्णुलोकं पुनर्नयेत् ।

तुलस्याः आवाहनादि पूजने फलं

तुळसीकाननंयत्र तत्रतिष्ठन्ति केशवः ।
तासान्चपूजितारसर्वे पूजिताहरिरेव सः ।
यत्तत् श्री तुळसीपत्रं विष्णोः शिरसि पूजयेत् ।
सहदेवगणैः सर्वैःविष्णुवत् परि पूज्यते ।(नारदीयं)

तुळसी ग्रहणे वर्जनीयकालानि

शुक्रभौम अर्कवारेच मन्वादिषु युगादिषु ।
चतुर्दश्याऽष्टमी पात संक्रान्तिर्द्वादशीषुच ।
नाहरेत्तुळसीमूर्ध्वं मध्याह्ने पार्वणैरपि ।(धर्मशास्त्रे)

तुळस्याहरणे स्तोत्रम्

तुळसी श्रीसखीशुभ्रे पापहारिणिपुण्यदे ।
नमस्तेनारदनुते नारायणमनः प्रिये ।
नमस्ते देवि तुळसी नमस्तेहरिवल्लभे ।
लोकमातर्नमस्तुभ्यं नमस्ते भक्तवत्सले ।
आनंदेश्री समुद्भूते विष्णोः विष्णुःप्रियंकरे ।
प्रसीदमेघ भक्तरस्य भूयो भूयो नमोरस्तुते ।
तुळरस्यमृतजन्मासि सदात्वं केशवःप्रिये ।
केशवार्थं लुनामित्वां वरदाभव शोभने ।(महाभारते)
प्रसीदमम देवेशि प्रसीद हरिवल्लभे ।

क्षीरोद मथनोद्भूते तुळसीत्वं प्रसीद मे ।
त्वन्मूले सर्वतीर्थानि त्वन्मध्ये सर्व देवताः ।
त्वदग्रे सर्ववेदाश्च तुळसीत्वं नमाम्यहम् ।
कायेनमनसावाचा यत्पापं करोम्यहम् ।
तत्सर्वं नाशयक्षिप्रं केशवाराधने शुभे ।
आहृत्यचाहरिभ्यश्च तुळसीं प्रणमेत्सदा ।
प्रक्षाळयेत्तुळसी पुष्पं प्रक्षाळयेज्जलैः ।
शुष्कपर्यूषितैर्वापि पूजयेत्तुळसी दलैः ।
नाऽक्षतैरर्चयेत् पुष्पैस्तुळसीरहितैरपि । (महाभारते)

तुळस्याः संग्रह समये प्रार्थना श्लोकाः

मोक्षैकतोद्धरणी प्रसूते
विष्णोः समस्तैक गुरोः प्रियेते ।
आराधनार्थं पुरुषोत्तमस्य
लुनामि पत्रं तुळसी क्षमस्व । (चित्रशिखण्डि)
(तुलसी दलैः अष्टोत्तर शतनामार्चनस्य फलं)
सहस्रनाम्ना यः कुर्यात् कारयेदर्चनं हरेः ।
भूलोके सर्वकामान् स आयुषःपूर्णमेव च ।
संपदःपुत्रपौत्रादीननुभूय ततो रमे ।
प्राप्य विष्णोःपरंधाम मोदते नित्यसूरिवत् ।
पुष्पैर्लक्षार्चनं सममर्चनं तुळसीदलैः ।
अष्टोत्तरशतैः कुर्यात् तस्यस्थानंतु पद्मजे ।
वैकुण्ठं पदमासाद्य मोदते सानुगैःसह । (श्रीप्रश्नं)

सर्वेषां तुळसी काष्ठमाला धारणे फलं

तुळसी काष्ठमालायाः पद्माक्ष मणिमालिकाः ।
कण्ठादि नाभि पर्यन्तं धारयेद्द्वैषणवोत्तमैः ।
पद्माक्ष तुळसीमालां श्री पवित्रं यथा क्रमम् ।

बन्धाय नित्य कर्माणि विष्णोः प्रीतिकरं
शुभम् ।(पुरुषोत्तमं)

भगवत्पादतुळरयाद्याघ्राणे फलमाह
भगवत्पादतुळरयीमाघ्राय स कलानरः ।
निरामया भवेद्भूमौ विरगुलोकमवाप्नुयात् ।
हरेर्निर्माल्य पुष्पञ्च चन्दनञ्च बुधोत्तमाः ।
शिरसा घृह्णितं भूयात् श्रेयस्कामैरसततं
भुवि ।(परमपुरुषं)

स्नानसन भगवन्तं तुळसी माला धारणे फलं
तुळसी दळानांमालां कृष्णोत्तीर्णां वहन्ति यः ।
पत्रेपत्रेऽश्वमेधानां शतानां लभते परम् ।
धरयेद्विष्णु निर्माल्यं स्वदेहे चन्दनादिकम् ।
जपहोमाऽर्चनाकाले पूर्वेद्युद्धारितं सदा ।
धृत्वा कण्ठे स्वशिरसि पवित्रं विष्णुधारितम् ।
मुक्ताहारादिकं धृत्वा मम प्रीतिकरं भवेत् ।(वासुदेवे)

भोजनान्ते तुळसीं खानने फलमाह
भोजनानन्तरं विष्णोः अर्पितं तुळसीदलम् ।
भक्षयेत् सर्व पापघ्नं चान्द्रायन
शताऽधिकम् ।(भारद्वाजे)

अष्टविध पुष्पाणां नामानि
अहिंसा प्रथमंपुष्पं पुष्पमिन्द्रिय निग्रहः ।
सर्वभूत दया पुष्पं क्षमापुष्पं विशेषतः ।
दानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तथैवच ।
सत्यमष्टविधं पुष्पं विष्णोः प्रीतिकरं भवेत् ।(भागवते)

अष्टाङ्गपूजन विधिः

हृद्यागमाद्यमङ्गं स्यात् योगपीठे प्रपूजनम् ।
द्वितीयमङ्गं स्नपनं तृतीयं वेषपूजनम् ।
तुर्यं भोज्यासने विष्णोः पूजनं पञ्चमं ततः ।
गुरोः सिद्धिप्राशनं तु षष्ठं नित्याग्नि पूजनम् ।
सप्तमं तूत्सवो नित्यश्चाऽष्टमाङ्गमितीरितम् । (श्रीः -
ईश्वरे)

तत्पूजेषु स्थान भेदेन नियम भेदाश्च
अष्टाङ्ग पूजनं त्वेवं गर्भगेहे विधीयते ।
चतुर्थादि षडङ्गान्तं बहिः पूजनमाचरेत् । (श्रीः)
ज्वरशान्त्यर्थं तीर्थप्राशने वैशेषिकम्
जलक्रीडरतं कृष्णं गोपिभिरसह यामुने ।
तश्चीकर जलासारे ज्वर शान्तिर्भविष्यति ।
क्षणिकद्वय्याणि
रत्नेषु रफटिके बिम्बे राजते ताम्रकेपिवा ।
चक्राब्ज मण्डले कुम्भे सोमके सूत्रवेष्टिते ।
बीजे पिष्टे तथैवान्ने फल पुष्पे जले तथा ।
गन्धद्वारौ तु शकृदि कूर्चं इत्यादौ क्षणिकं
भवेत् । (पाद्मे)

दर्भरस्य विषयाः

दर्भ लक्षणम् । तस्य फलानि च
शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरान्मुखम् ।
हुंकारेणैव मन्त्रेण कुशान्ग्राह्यं द्विजोत्तमाः ।
नदी तटाकयोर्देशे दर्भान् गृहीय बुद्धिमान् ।
भूतप्रेत पिशाचाश्च ये चान्ये ब्रह्म राक्षसाः ।
विप्राङ्गुलीः कुशान् दृष्ट्वा दूरं गच्छत्यधो मुखाः ।

कुशपाणिरसदा तिष्ठेत् ब्राह्मणाऽऽडंबर वर्जिताः ।
सन्नित्यं हन्ति पापानि रथूलराशिरिवाऽनलः । (वासिष्ठे)

दर्भसंग्रहस्य काल नियमाः

तत्तद्दिनेष्वेवयोग्यः दर्भस्तत्तद्दिनोद्धृताः ।
मासे नभस्य गृहेतुयोग्यादर्भस्तुःवत्सरम् ।
क्वचिन्नाभस्य इत्युक्तं माघमासीति केचन । (धर्मशास्त्रे)

दर्भ संग्रह मन्त्रः

हुंकारेणच तारेण प्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः ।
दर्भान् स्पृष्ट्वाऽथ मन्त्रेण विरिञ्चेनातिचाहरेत् ।
“विरिञ्चेन सहोत्पन्न परमेष्टिनिसर्गज ।
नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वरित्तकरोमम ।”

दर्भस्य पदनिरुक्तिः

दकारो दैत्यनाशश्च भकारो भाग्य वर्धनम् ।
दकारंच भकारंच दर्भमित्यभिधीयते ।

दर्भाः भेदाः

विश्वामित्राः कुशाःकाशाः शालीमौञ्जीय वा पुनः ।
दूर्वाचैवमुनिश्रेष्ठ सप्तदर्भाः प्रकीर्तिताः ।

अन्यत्र

कुशोऽथ विश्वामित्रो श्वालकाशस्तथैवच ।
दूर्वासरो यव व्रीहि दर्भायिते क्रमात्स्मृताः ।

दर्भस्यअधिदेवताणां विषये

दर्भमूले यथा ब्रह्मा दर्भमध्ये जनार्दनः ।
दर्भस्याग्रे रुद्रदैवत्यं एतद्दर्भाऽधिदेवताः ।

दर्भभेदेन अधि देवताः भेदाः

काशं रौद्रं कुशंब्रह्मा दूर्वामार्षक संश्रुतम् ।
विश्वामित्रा यवामौञ्जी शाली वैष्णवमुच्यते ।

वर्णाश्वभेदेन दर्भाणां भेदाश्च

ब्राह्मणानां विशेषेण विश्वामित्र कुशर-तथा ।
क्षत्रियाणांतु मौञ्जीर-याद्वैश्याणां उशीर-र-तथा ।
शूद्राणांच दूर्वाच पवित्रं तत्र लक्षणम् ।

दर्भादीनां अवांतर भेदाः

अग्रेर-थूलं भवेन्नारी मूलेर-थूलं नपुंसकः ।
मूलाद्वर्भ समंवाऽपि पुमान् दर्भान् प्रकीर्तिताः ।

तेषां उपयोगंच

त्रयर-सर्वेषु कालेषु पुमान्सर्व शुभावहः ।
मोक्षार्थी पुमान् दर्भः आभिचारे नपुंसकम् ।
विवाहे पुरुषाः दर्भः स्त्रीदर्भः नित्यकर्मणि । (आह्वीके)

वर्णाश्रम भेदेन दर्भाणां संख्यादीनां भेदाः

ब्राह्मणार-य चतुर्दर्भाः क्षत्रियर-य त्रिदर्भकम् ।
त्रिदर्भंतु विशांकूर्चं स्त्री शूद्राणां तथा भवेत् ।
सर्वेषांवा यथाकूर्चं पञ्च सप्तकमेववा । (ई)

पवित्रविषये अधिदेवताः

द्धयाः पवित्रं वैष्णव्यं त्रयोरीद्वंच मेवच ।
एकंच प्रेत कार्येषु पञ्चके पौष्टिकं तथा ।
पवित्रंतु चतुर्दर्भाः प्रतिष्ठायांतु कारयेत् ।
उत्सवे पञ्चदर्भंच द्वौ दर्भौ नित्यकर्मसु ।

पवित्र मान भेदेन देवतानां भेदाश्च

चतुरङ्गुलमग्रंतु सदाविष्णवधिदैवतम् ।
महाविष्णवधिदैवंतु ग्रंथिरेकाङ्गुली भवेत् ।
विष्णवधिदैवंतु वलयं द्दयमङ्गुलमुच्यते ।
पवित्रं हर-तयुग्मेचाऽनामिकायां नियोजयेत् । (पारमे)

अङ्गुलीनां देवताः निर्णयः

मणिबंधेर-वयंब्रह्मा अङ्गुष्टे चक्रवाळकम् ।

तर्जन्यामीश्वरं प्रोक्तं मध्ये मादव मेवच ।
अनामिकामनंतश्च कनिष्ठिकायांच भार्गवम् ।
करतले करे पृष्ठे विष्णुरित्यभिधीयते ।

अनामिकायामेव पवित्र धारणस्य हेतुत्वम्
अङ्गुष्ठे तु भवेद् व्याधि तर्जन्यां मरणाह्वयम् ।
मध्यमे पुत्रनाशस्यात् कनिष्ठिका सर्वनाशिनी ।
तरन्मात्सर्वं प्रयत्नेन अनामिकायामेव धारयेत् ।
अङ्गुल्यग्रे तु अनायुष्यं अङ्गुल्यादौ धनक्षयः ।
तरन्मादङ्गुलि मध्ये तु पवित्रं धारयेत्सदा । (पराशरे)

पवित्र धारणस्य आवश्यकत्वं तत्फलं च
पवित्रहीनं तु यत्कर्मा तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।
अपवित्रकरं जप्तं दत्तं भुक्तं हुतं तथा ।
राक्षसाः प्रतिघृह्णन्ति नतृप्ताः पितृदेवताः ।
यथासुदर्शनं विष्णोः यथा शूलं महेश्वराः ।
यथावज्रो महेन्द्रश्च तथाविप्रकरे कुशः ।

वर्जनीय दर्भाः
अग्र हीनं तु तद्भिन्नं कृमिकीडादि धूषितम् ।
येपरिस्तरण दर्भा येदर्भाः पितृकर्मणि ।
आसने ब्रह्म यज्ञश्च येदर्भाः याग कर्मणि ।
छिन्नाग्रानग्नि दग्धश्च स्पृष्टान् प्रयतैरपि ।
नखच्छिन्नान् दक्षिणाग्रान् दर्भान् एतान् विवर्जयेत् ।
नच खण्डान् नमूलाऽग्रान् दर्भान् रथूल विवर्जितान् ।
उपयुक्तांश्च जीर्णांश्च वर्जयन्ति विक्षणाः । (विश्वामित्रे)

अन्यत्र
कुशमूले तु घृहीयाद्यैव कार्याणि पैतृके ।
कुशाग्रे तु नघृहीयाऽथघृहीयाद्यैव मातरम् ।

आचमनकाले

सपवित्रकरेणैव मन्त्राचमन माचरेत् ।
सुवर्णाद्यङ्गुलीर्यैव धारिते दक्षिणे करे ।
धारयेद्दक्षिणे हस्ते पवित्रंचोत्तरोत्तरम् ।
दर्भं ताम्रं राजतंवा सौवर्णं मथवा द्विजाः । (विष्वक्सेने)

प्रणायामाद्यनन्तरं दर्भविसर्जन विषये

दर्भस्तम्भद्वयंयुक्तं प्राणायामं समाचरेत् ।
संकल्पंच ततःकृत्वा विसृजेद्भुविचोत्तरे ।
शुभकर्मणि देवरस्य पितृकर्मणि दक्षिणे । (आह्वीकं)

पुण्याहादि कर्मभेदेन दर्भानां संख्याणां भेदाः

द्वादशंब्रह्मकूर्चंतु पुण्याहं सप्तदर्भकम् ।
कुम्भकूर्चं चतुर्विंशच्च उपकलशे पञ्च दर्भकम् ।
आवाहनादि कूर्चानां षट्त्रिंशद्दर्भ संख्यया ।

कूर्चलक्षणमाह

न्यसेत्कूर्चं कुशंदर्भं उदगग्रं षोडशाङ्गुलम् ।
अङ्गुलं ग्रन्धिमानंतु मूलंवै द्वादशाङ्गुलम् ।

कूर्चस्य अधि देवता विषयः

कूर्चग्रन्धिषु वाग्देवी कूर्चं मूलेतु पार्वति ।
कूर्चाग्रे सर्वतीर्थानि गायत्र्याऽधि दैवतम् ।

कलशादिषु कूर्चं निक्षेपण मन्त्रमाह

कूर्चाग्रान् रक्षसान् घोरान् छिन्दि कर्म विधातिनः ।
त्वामर्पयामि कुम्भेऽस्मिन् साफल्यं कुरु कर्मसु ।
समिद्दर्भमुपवीतंच दन्तदावन पत्रकम् ।
शूद्वैरेव नघृहीयात् तत्सर्वनिष्पलं भवेत् । (धर्मशास्त्रे)

महालक्ष्म्याः अर्पितं कुंकुमधारणे फलमाह

वीरलक्ष्मीर्भोग लक्ष्म्योः अर्पितं कुंकुमादिकम् ।
धृतंयेन सदातरस्य सौभाग्यं लभति हवम् ।

नीराञ्जनस्य समये दृश्यते यो जगत्पतिम्।
धूतपापो नरोभूयाद् ऐश्वर्यं च महल्लभेत्।(परमपुरुषं)

इति वचनसारे प्रथमोभागः(संग्रहेण समाप्यते)

- * - * - * - * -

अपराध क्षमापण श्लोकाः (श्री पाञ्चरात्रे)
पुण्डरीकाक्ष विश्वात्मन् मन्त्र मूर्ते जनार्दन।
गृहाण मत्कृतां पूजां जपान्तां भक्तवत्सल।
नमस्ते निरन्तरङ्गाय नमस्ते सर्व साक्षिणे।
नमस्ते वासुदेवाय नमस्ते परमात्मने।
दुर्मानिनममर्यादं कृतघ्नं पाप कारिणम्।
अशुचिं निर्दयं क्रूरं शठं चलितमानसम्।
अविनीतिनिधिं नात्मवेदिनं लोभ मन्दिरम्।
पराऽवमानिनं दम्भं अभक्तं दुर्जना ग्रामम्।
परनिंदापरंक्षुद्रं आत्मश्लाघा परंसदा।
पिशुनं काम वशगं असूया गर्भ मन्दिरम्।
नृशंसं वञ्चकं दुष्टं अपराध सरित्पतिम्।
भव दुग्धाब्धि कल्लोलजालमग्नरथ मप्लवम्।
हतं दीनमनाथं हे शरण्य शरणार्थिनाम्।
त्वत्पाद पद्मपोतेन मामुद्धर्तुं त्वमर्हसि।
मर्यनाथे दया सिन्धो बन्धो सर्व जगद्धित।
प्रसीद कमलाकान्त वात्सल्य जलधिः किल।
मयार्पित प्रणामांस्त्वां गृहाण पुरुषोत्तम।
भूमौ स्खलित पादानां भूमिरेवावलम्बनम्।

त्वयिविप्रतिपन्नानां त्वमेव शरणं विभो।

* * * *

अथ उत्सवादिषु विषय वचनसारः (द्वितीयोभागः)प्रारम्भः।

श्री महारुदर्न होमविधिः

शङ्खं चक्रं च चापं परशुमसिमिषुं शूल
पाशांकुशाब्जम्।
बिभ्राणं वज्र खेटौ हलमुसलगदा
कुंतमत्युग्रदंष्ट्रम्।
ज्वालाकेशं त्रिनेत्रं ज्वलदनलनिभं
हारकेयूरभूषम्।
ध्यायेत्षट्कोणसंस्थं सकलरिपुजन प्राण संहार
चक्रम्।

भगवतः विराजमान मण्डपस्य वर्णनम्
चतुर्द्वारयुतं रम्यं गत्वाशरणमात्मवान्।
द्वारस्थानशेषान् अभ्यर्च्य ततो मण्डपमाश्रयेत्।

तुङ्गं मङ्गल सम्युक्तं मणिकुट्टिम भूषितम् ।
सौवर्णैः बहुभिःस्तम्भैर्मणि विद्रुम भूषितैः ।
उपेतं दीपिकाजालैर्जात रूपमयिर्वृतम् ।
विचित्राभिः पताकाभिरस्तोरणैरुप शोभितम् ।
मणिकिङ्किणि जालैश्च वितानैः क्षौमकल्पितैः ।
विराजमानं सर्वत्र मणिपीठ विराजितम् ।
तस्य मण्डपरत्नत्रयस्य मध्ये परम भारस्वरान् ।
पद्मरागामयैःस्तम्भैश्चतुर्भिरुपशोभिताम् ।
मुक्तामय वितानेन युक्तां रत्नचतुष्किकाम् ।
वैडूर्यघटितोत्तुङ्ग वेदिकां दीपिकायुताम् ।
एवं कर्तुमशक्तं चेदेवं ध्यायीत पूजकः ।
इत्युक्तं सलक्षण पूर्वकम् द्वारतोरण मण्डपादीन्
निर्माणं कृत्वा । प्रथमं महासुदर्शन यज्ञार्थं आचार्य
वरणम् कृत्वा ।

तद्विवरणमाह

अन्तर्मण्डप कुण्डेषु ऋत्विजान् षोडशः क्रमात् ।
ऋग्भिः पुरुषसूक्ताभिः वृणुयाद्धैष्णवान्सदा ।
ततः स्वनामभिश्चान्यै वृणुयाद्धेद पारगान् ।'

अथ कलशस्थापन विधिः

पूर्वभागे तु कुण्डानां स्थापयेत्तोय पूरितान् ।
सौवर्णान् राजतान् कुम्भान् ताम्रमयानिह ।
कुम्भान् पूर्ववदेकैकं कलमान् भार संमितान् ।

आवाहन विधिः

प्रतिष्ठाप्य अष्टदिग्भागे पूर्णकुम्भानलंकृतान् ।

आचक्रायेति मन्त्राद्यैः अग्निप्राकारकांतिकैः ।
प्रागादिविन्यसेन्मन्त्रैः प्रत्येकं पूजयेत्क्रमात् ।

इत्युक्तवत् नवकलशान् शाल्यादि पीठे संस्थाप्य ।
गन्धोदकेन संपूर्य । सर्वत्र आधारादि पद्मान्तमभ्यर्च्य ।
आवाहन पात्रमद्भिरापूर्य । ओं सकलाभीष्टप्रदायिने
ओं नमो भगवते सुदर्शनाय आगच्छा. इत्यावाह्य
आवाहनादि मुद्राप्रदर्शनपूर्वकं ओं आचक्रायस्वाहेति
षडङ्ग न्यासं कृत्वा ।

ध्यानम्
कल्पान्तार्कप्रकाशं त्रिबुवनमखिलं
तेजसापूरयन्तम् ।
रक्ताक्षं पिङ्गकेशं रिपुकुलभयदं भीमदंष्ट्राट्टहासम् ।
शङ्खं चक्रं च चापं परशुमसिमिषुं
शूलपाशांकुशाब्जम् ।
बिभ्राणंदोर्भिरीड्यं मनसि मुररिपुं भावयेच्चक्र
संस्थम् ।

सुदर्शन नृसिंह ध्यानमाह ।

त्रिनेत्रं चतुश्चक्र संशोभिहस्तं स्थितं
तंच पङ्केरुहे योग पीठे ।
महोग्राकृतिं कालविद्युत्सकाशं
नृसिंहं भजे चक्र पश्चात्सु संस्थम् ।

इति ध्यात्वा । अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं

संपूज्य । धूपदीपादीन् समर्प्य । गोधूम पायसान्नं
निवेद्य । नीराज्य ।

उपकुम्भानां पूजन विषये

प्राच्यां दिशि

पूर्ववत् आवाहन पात्रे ओं आचक्रायस्वाहा
आवाहयामि । इत्यावाह्य । संमुखीकरणं कृत्वा ध्यानम् ।

आद्यं निरञ्जन मशेषजगत्प्रसूतिं'
त्राण प्रमाथ नियमोद्यदनुग्रहस्य ।
संपूर्ण शक्तिमतरङ्ग महार्णवरस्य
ध्यायेद्दरिंप्रणवगोचरमादिचक्रे ।

इति ध्यात्वा । ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने
आचक्राय नमः स्वाहा आवाहयामि । इत्यावाह्य । ओं इति
षडङ्गन्यासं कृत्वा । अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं
संपूज्य । धूपदीपादीन् समर्प्य । गोधूम पायसान्नं
निवेद्य । नीराज्य ।

दक्षिण दिग्भागे

श्वेतं प्रसन्नवदनम् कमलायताक्षम्,
पीतांबरपृथुल वक्षसमात्मयोनिम् ।
पीनोरु दीर्घभुजबृन्दधृतारिशङ्खं,
कौमोदकीसरसिजं खलु विष्णु चक्रे ।

इति ध्यात्वा।ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने
विचक्रायनमः स्वाहा आवाहयामि।इत्यावाह्य।ओं इति
षडङ्गन्यासं कृत्वा।अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं
संपूज्य।धूपदीपादीन् समर्प्य।गोधूम पायसान्नं
निवेद्य।नीराज्य।

पश्चिमे

श्यामंकिरीटिनमुदार चतुर्भुजस्य
कौमोदकी कमल वारिजवर्य चक्रम्।
नारायणं नयन नन्दन मादिदेवम्।
ध्यायेच्छ्रिया सहतृतीय पदस्थे।
इति ध्यात्वा।ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने
सुचक्रायनमः स्वाहा आवाहयामि।इत्यावाह्य।ओं इति
षडङ्गन्यासं कृत्वा।अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं
संपूज्य।धूपदीपादीन् समर्प्य।गोधूम पायसान्नं
निवेद्य।नीराज्य।

उत्तरे

कुन्देन्दुगौरमरविन्द दलायताक्षम्।
शुद्धाक्षमालममलोद्यत बोदमुद्रां।
बाहुद्वयी विधृत चक्रविशुद्ध शङ्खं,
तंवासुदेवमितिचिन्तय तुर्यचक्रे।

इति ध्यात्वा । ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने
विचक्रायनमः स्वाहा आवाहयामि । इत्यावाह्य । ओं इति
षडङ्गन्यासं कृत्वा । अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं
संपूज्य । धूपदीपादीन् समर्प्य । गोधूम पायसान्नं
निवेद्य । नीराज्य ।

आग्नेयदिग्भागे

शङ्खार्ति पंकजगदाङ्कुश पाशशार्ङ्ग
सौनन्दकान् दधतमष्टभि संग्रहरतैः ।
ताक्ष्यस्थितं रजतशैलनिभंपुराणं
संचिन्तयेदनित चक्रगतं पुमांसम् ।

इति ध्यात्वा । ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने
सुचक्रायनमः स्वाहा आवाहयामि । इत्यावाह्य । ओं इति
षडङ्गन्यासं कृत्वा । अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं
संपूज्य । धूपदीपादीन् समर्प्य । गोधूम पायसान्नं
निवेद्य । नीराज्य ।

नैऋत्यां

क्रूरोग्रवक्रनख कोटिनिष्कृत्यदैत्य
वक्षरथलोच्चलित शोणितदिग्ध देहम् ।
घोरप्रकारनयनत्रयदुर्निरीक्ष्य षष्टे
विचिन्तयमुने नरसिंहमीशम् ।

इति ध्यात्वा । ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने ओं
महासुदर्शन चक्रायनमः स्वाहा
आवाहयामि । इत्यावाह्य । ओं इति षडङ्गन्यासं
कृत्वा । अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं संपूज्य । धूपदीपादीन्

समर्प्य।गोधूम पायसान्नं निवेद्य।नीराज्य।
वायव्यादिशि

सोमाग्निसूर्यकिरणोद्धम पुञ्जकुञ्ज-
मध्यस्थितं विधृतपद्म गदारि शङ्खम्।
छन्दस्मितं भुवनकारणमप्रमेयम् -
श्रीशंविचिन्तयमुने पुरुषं पुराणम्।
इति ध्यात्वा। ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने ओं सशराय
शाङ्गाय नाराचायहुंफट् स्वाहा
आवाहयामि।इत्यावाह्य।ओं इति षडङ्गन्यासं
कृत्वा।अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं संपूज्य। धूपदीपादीन्
समर्प्य।गोधूम पायसान्नं निवेद्य।नीराज्य।
ऐशान्यां

सूर्येन्दुवह्नि नयनातरुणार्कवर्णा-
व्याप्यस्थिता जगदशेषमशेष वन्द्या।
चक्राणिबाहुनिवहैर्ददती सहस्रं
विष्णुरसुदर्शनमनोरिति चिन्तनीया।

इति ध्यात्वा।ओं सकलाभीष्ट प्रदायिने ओं रं
कालवैश्वानराय ओं अग्निप्राकारायनमः स्वाहा
आवाहयामि।इत्यावाह्य। ओं इति षडङ्गन्यासं कृत्वा।
अर्घ्यादि मधुपर्कान्तं संपूज्य।धूपदीपादीन्
समर्प्य।गोधूम पायसान्नं निवेद्य।नीराज्य।इति सर्वत्र
संपूज्य।

अष्टकुण्डौ हवन विषये
प्राच्यादिशि चतुष्कोणं आग्नेयांच त्रिकोणकम्।

याम्येत्वर्धेन्दु संकाशं नैऋत्यांयोनि संमितम् ।
वारुण्यां पद्मसंकाशं वायव्यां अष्टकोणकम् ।
वृत्तमुत्तर दिग्भागेचैशान्यांतु षडश्रकम् ।

इत्युक्तवत् अग्नौ आधारादि पद्मान्तं हुत्वा ।
तत्तन्मन्त्रेण कुण्डमध्ये सुदर्शनं
आवाह्य । अर्घ्यादिभिर्हुत्वा । समिदाज्य चरुणाच काम्य
द्रव्येणच मूलमन्त्रेण हुत्वा । नृसूक्तेन
चरुणाहुत्वा । खिष्टकृद्भवानानन्तरं शान्तिहोमं
पूर्णाहुति च कृत्वा । संपातन्यासं कुम्भमध्ये
कृत्वा । अग्निरथं देवं उद्धारस्य । चतुर्विधमन्नं नैवेद्य ।
नीराज्य । कुम्भजलेन सर्वत्र
प्रोक्ष्य । (अभिषिच्य) आचार्य संमानादीन् कृत्वा ।
इति अहिर्बुध्न्ये । २४ अध्याये ।

श्री सुदर्शन नारसिंह ध्यानमाह

चक्रद्वयं अंकुश पादयुक्तं ।
चतुर्भुजं भीकरसिंह वक्त्रं
नेत्र त्रयाऽलंकृत निर्मलाङ्गम् ।
नमामि सौदर्शन नारसिंहम् ।

ओं क्षौं फट् हुं र सा ह स क्रौं ओं हुं फट् स्वाहा । इति
मूलमन्त्रः

फलश्रुति विषये
इतिनिगदितमेतद्धवन स्वरूपं समन्त्रम्-
सकल दुरित भेदव्यावृत्तं संश्रितानाम् ।

तदिहकृतविधेयो भूपतिःपूर्णकामो-
भुवन तलमशेषं प्राप्नुयाच्चक्रवर्तिम्।
धर्मार्थकाम बहुलाश्चिरजीविनश्च-
हीनाश्च पाप्मभिरुदार यशःप्रतापाः।
आराध्यशास्त्रनिरता विहितः क्रियाभिः-
रन्ते विशन्ति विमलाः परमं पुमांसम्।

इति सुदर्शन होमसंग्रहविधिः

* * * *